

ZAKLJUČNO POROČILO
O REZULTATIH OPRAVLJENEGA RAZISKOVALNEGA DELA
NA PROJEKTU V OKVIRU CILJNEGA RAZISKOVALNEGA
PROGRAMA (CRP) »KONKURENČNOST SLOVENIJE 2006 – 2013«

I. Predstavitev osnovnih podatkov raziskovalnega projekta

REPUBLIKA SLOVENIJA
AGENCIJA ZA IZVEDBO JAVNEGA POGLASTILA
JAVNA AGENCIJA ZA RAZISKOVALNO DEJAVNOST
REPUBLIKE SLOVENIJE, Ljubljana

1. Naziv težišča v okviru CRP:

Učinkovita in cenejša država

Prejeto: 4-11-2008

0110

2. Šifra projekta:

V5-0259

Šifra zadave:

03113-254/2008

Vrednost:

14

3. Naslov projekta:

Premoženjski in civilno-pravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju

3. Naslov projekta

3.1. Naslov projekta v slovenskem jeziku:

Premoženjski in civilno-pravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju

3.2. Naslov projekta v angleškem jeziku:

Jewish property and the legal status of the Jews in Slovenia in the 20th Century

4. Ključne besede projekta

4.1. Ključne besede projekta v slovenskem jeziku:

Judje, Slovenija, Jugoslavija, druga svetovna vojna, okupacija, gospodarstvo, premoženje, nacionalizacija, zaplemba

4.2. Ključne besede projekta v angleškem jeziku:

Jews, Slovenia, Yugoslavia, World War II, occupation, economy, property, nationalization, confiscation

5. Naziv nosilne raziskovalne organizacije:

Inštitut za novejšo zgodovino

5.1. Seznam sodelujočih raziskovalnih organizacij (RO):

6. Sofinancer/sofinancerji:

Ministrstvo za pravosodje Republike Slovenije

7. Šifra ter ime in priimek vodje projekta:

16350

Andrej Pančur

Datum: 30. 10. 2008

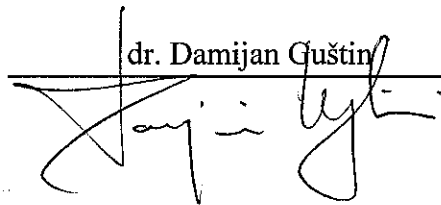
Podpis vodje projekta:

dr. Andrej Pančur

Podpis in žig izvajalca:

dr. Damijan Guštin

II. Vsebinska struktura zaključnega poročila o rezultatih raziskovalnega projekta v okviru CRP

1. Cilji projekta:

1.1. Ali so bili cilji projekta doseženi?

- a) v celoti
 b) delno
 c) ne

Če b) in c), je potrebna utemeljitev.

1.2. Ali so se cilji projekta med raziskavo spremenili?

- a) da
 b) ne

Če so se, je potrebna utemeljitev:

2. Vsebinsko poročilo o realizaciji predloženega programa dela¹:

Cilj raziskave je bila analiza premoženjskega in civilno-pravnega položaja slovenskih Judov v 20. stoletju. Ti rezultati bodo naročniku služili kot nujna osnova pri pogajanju države s slovenskimi Judi in njihovimi zastopniki za restitucijo civilnih in premoženjskih pravic. V dosedanjih pogajanjih judovskih organizacij o restituciji judovskega premoženja v nekdanjih komunističnih evropskih državah sta bili pri restituciji judovskega premoženja upoštevani dve kategoriji premoženja. Prvo kategorijo predstavlja premoženje tistih Judov, ki so med holokavstom umrli skupaj z vsemi svojimi družinskimi člani, in zato tega premoženja nihče ni mogel dedovat. Druga kategorija premoženja je premoženje nekdanjih judovskih verskih skupnosti, ki je bilo podržavljeno, in tako nikoli ni bilo vrnjeno pravnim naslednikom teh judovskih skupnosti. Zato je končni rezultat raziskave »Premoženjski in civilno-pravni položaj slovenskih judov v 20. stoletju« prav identifikacija morebitnega premoženja brez dedičev in premoženja nekdanjih judovskih verskih občin, ki je v državni lasti. Judovska skupnost Slovenije bi se lahko potegovale prav za restitucijo teh kategorij judovskega premoženja.

Temeljni rezultat projekta je bila identifikacija Judov z ozemlja Republike Slovenije pred, med in po drugi svetovni vojni, čim bolj natančen popis njihovega premoženja in naposled analiza premoženjskega in civilno-pravnega položaja slovenskih Judov. Končni rezultat raziskave pa je identifikacija judovskega premoženja brez dedičev in premoženja nekdanjih judovskih verskih občin, ki ni bilo vrnjeno pravnim naslednicam nekdanjih judovskih verskih občin.

Raziskava je tako ugotovila, da so pravne naslednice nekdanjih judovskih verskih občin v Murski Soboti in Lendavi po drugi svetovni vojni dobile nazaj svoje premoženje, ki so ga v naslednjih letih prodale (sinagogi v Lendavi in Murski Soboti) ali pa je bilo nacionalizirano (nekdanja judovska šola v Lendavi). Nacionalizirano premoženje je bilo vrnjeno v procesu denacionalizacije.

Precej bolj zapleteno je vprašanje judovskega premoženja brez dedičev. Raziskava je tako zanesljivo ugotovila primere treh judovskih družin iz Prekmurja, kjer so umrli vsi zakoniti dediči, zaradi česar je njihovo premoženje prišlo v državno last. Na podlagi podatkov o judovskih smrtnih žrtvah med drugo svetovno vojno je raziskava tudi prišla do sklepa, da obstaja še nekaj primerov judovskih družin, pri katerih so umrli vsi ožji družinski člani, ohranjen pa ni noben sklep o dedovanju. Ker obstaja velika možnost, da bi premoženje teh oseb lahko prišlo v državno last, bi bilo potrebno izvesti še bolj natančno preiskavo o tem premoženju in to na podlagi virov, ki jih raziskava o premoženjskem in civilno-pravnem položaju slovenskih Judov ni zajela oziroma jih zaradi dostopnosti sploh ni mogla upoštevati. Na tej podlagi bi nato bilo mogoče določiti vrednost premoženja, ki bi ga Judovska skupnost Slovenije lahko dobila v primeru restitucije judovskega premoženja z ozemlja sedanje Slovenije.

Poleg premoženja nekdanjih judovskih občin in premoženja brez dedičev Judovska skupnost Slovenije ne more uveljavljati pravice do restitucije ostalih kategorij judovskega

¹ Potrebno je napisati vsebinsko raziskovalno poročilo, kjer mora biti na kratko predstavljen program dela z raziskovalno hipotezo in metodološko-teoretičen opis raziskovanja pri njenem preverjanju ali zavračanju vključno s pridobljenimi rezultati projekta.

premoženja, ki ga obravnava raziskava o Premoženjskem in civilno pravnem položaju slovenskih Judov v 20. stoletju. Raziskava je namreč pokazala, da je poddržavljanje judovskega premoženja po drugi svetovni vojni potekalo povsem v okviru poddržavljanja premoženja vseh ostalih skupin prebivalstva, zato je tudi vračilo poddržavljenega judovskega premoženja zadovoljivo urejeno v okviru zakona o denacionalizaciji. Po javno dostopnih podatkih je bilo veliko tega premoženja v procesu denacionalizacije že vrnjeno njegovim prejšnjim lastnikom ali njihovim zakonitim dedičem. Nekaj teh primerov še čaka na končanje denacionalizacijskih postopkov. Nekaj vlog za denacionalizacijo nekdanjega judovskega premoženja pa je bilo iz različnih razlogov tudi zavrnjenih. Vendar to še ne pomeni, da bi lahko sedaj to premoženje dobila Judovska skupnost Slovenije, saj to premoženje ne ustreza kategoriji premoženja brez dedičev. Nekdanji lastniki nekdanjega tujega judovskega premoženja namreč kot tuji državljani niso mogli biti denacionalizacijski upravičenci, če so prihajali iz držav, od katerih bi lahko dobili odškodnino za svoje nekdanje premoženje, saj je Jugoslavija za to premoženje že plačala odškodnino ali pa ga je poddržavila na račun vojne škode. V tem kontekstu tudi ni sporno premoženje tistih Judov, katero jim je bilo poddržavljeno na podlagi odloka AVNOJ-a z dne 21. novembra 1944 kot osebam nemške narodnosti. Po zakonu o denacionalizaciji so namreč upravičenci do denacionalizacije tudi tiste fizične osebe, ki jim je bilo premoženje poddržavljeno na podlagi tega odloka, če so bili seveda takrat jugoslovanski državljani in jim je bilo to državljanstvo tudi priznano. Če pa tem Judom, ki so bili razglašeni za Nemce, jugoslovansko državljanstvo ni bilo priznano in jim je bilo tako njihovo premoženje poddržavljeno zaradi domneve nelojalnosti, je tem osebam po Zakonu o denacionalizaciji dovoljeno dokazati lojalnost, s čimer postanejo denacionalizacijski upravičenci. Povsem drugače pa je s tistimi jugoslovanskimi državljani, kateri so se v letih po drugi svetovni vojni izselili v tujino in jim je bilo premoženje poddržavljeno po 7/a členu zakona o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij. Te osebe so namreč izvzete iz denacionalizacije. Zato je bilo največ vlog za denacionalizacijo judovskega premoženja zavrnjeno prav iz tega razloga. Podobno niso denacionalizacijski upravičenci tudi tiste osebe, ki so danes državljani drugih držav nekdanje Jugoslavije, kjer pri priznavanju pravic v postopkih denacionalizacije s strani slovenskih državljanov ni bila vzpostavljena recipročnost.

Zakon o denacionalizaciji tako ureja denacionalizacijo vseh oblik nekdanjega poddržavljenega judovskega premoženja in kot takšno torej ne spada v okvir restitucijskih zahtevkov Judovske skupnosti Slovenije. Ta lahko uveljavlja pravico do restitucije nekdanjega judovskega premoženja brez dedičev, vrednost katerega bi se lahko dokaj natančno določila na podlagi virov, ki tej raziskavi niso bili dostopni.

Z Inštituta za novejšo zgodovino je kot vodja na projektu sodeloval dr. Andrej Pančur, kot znanstveni sodelavci so sodelovali dr. Jože Prinčič, dr. Marko Zajc, dr. Mojca Šorn, dr. Andrej Studen, dr. Zdenko Čepič in dr. Žarko Lazarevič, kot tehnični sodelavki pa mag. Tadeja Tominšek Čehulić in Dunja Dobaja. Kot zunanji pogodbeni sodelavec je na projektu sodeloval raziskovalec dr. Marjan Toš iz Sinagoge Maribor, ki deluje v okviru Pokrajinskega muzeja Maribor. Raziskovalna skupina je sodelovala še z dr. Damjanom Hančičem in mag. Renatom Podberšičem iz Sektorja za popravo krivic in narodno spravo, ki deluje v okviru Ministrstva za pravosodje Republike Slovenije. Njihova študija »Judovsko premoženje na Slovenskem v 20. stoletju« iz leta 2006 je bila v nekaterih pomembnih vidikih vključena v pričujočo raziskavo. Avtorstvo besedil je razvidno iz navajanja avtorjev posameznih poglavij. V primeru, da je besedila za posamezno poglavje

prispevalo več avtorjev, so glede na doprinos posameznega avtorja k besedilu zaporedoma navedeni vsi avtorji.

V zaključnem poročilu ni bilo mogoče prikazati tabel, ki so pomemben sestavni del rezultatov projekta. Prav tako ni bilo mogoče prikazati še obsežnejših tabel, ki so bile v študiji pridane kot Priloga, predvsem pa ni bilo mogoče prikazati še obsežnejših osebnih podatkov o Judih, ki so v originalni študiji zbrani v Dodatku. V teh tabelah so zbrani osebni podatki o pripadnikih judovske skupnosti, ki so med leti 1937 in 1945 krajši ali daljši čas živeli na ozemlju sedanje Republike Slovenije. Osnova za izdelavo teh tabel je do sedaj neznan seznam Judov z jugoslovanskega ozemlja današnje Slovenije iz leta 1937, ki sta ga v Arhivu Republike Slovenije po sistematičnem pregledovanju številnih fondov našla Mojca Šorn in Andrej Pančur. Ta seznam je nato v tabele vstavila zunanja pogodbenica sodelavka Barbara Györfi, redigiral pa ga je Andrej Pančur. Slednji je nato iz različnih drugih virov te podatke še dopolnil. Ti viri so za vsakega posameznika posebej navedeni. Dopolnjeni so tudi s podatki o judovskih smrtnih žrtvah iz baze podatkov Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje, ki jo že več kot desetletje vzpostavlja Inštitut za novejšo zgodovino. Te podatke je priskrbel tehnika sodelavka Dunja Dobaja.

Osnova pričujoče študije so prav ti osebni podatki o posameznih Judih, ki so zbrani v posebnih tabelah. Zato besedilo študije te podatke zelo pogosto izpostavi, pri čemer zaradi enostavnejšega citiranja ne navaja vedno konkretnega zgodovinskega vira informacij o posamezni osebi. Bralec mora tako v primeru, če ta vir o posamezni osebi ni izrecno naveden, to osebo najprej poiskati v tabelah in tam pogledati, na podlagi katerih virov so bili zbrani osebni podatki zanjo. Hkrati je priporočljivo, da pogleda še njegove morebitne sorodstvene povezave, ki v samem besedilu raziskave niso vedno navedene.

I. Jud - definicija [Andrej Pančur]

Temeljni pričakovani rezultat projekta je bila identifikacija Judov z ozemlja sedanje Republike Slovenije pred, med in po drugi svetovni vojni in čim bolj natančen popis njihovega premoženja. Šele na podlagi teh rezultatov je projektna skupina nato lahko analizirala položaj posameznih slovenskih Judov in usodo njihovega premoženja. Pri tej identifikaciji Judov se je projektna skupina srečala tudi z osnovnim problemom, katero osebo se sploh lahko opredeli kot Juda. Pred drugo svetovno vojno so bili na ozemlju sedanje Slovenije kot Judi nesporno označeni tisti, ki so takrat imeli judovsko vero. Poleg teh oseb so kot Judi lahko veljali tudi posamezniki, ki so nekoč imeli judovsko vero, vendar so takrat že izstopili iz judovske verske skupnosti. Toda v tem času judovstvo ni več označevalo le verske pripadnosti, temveč v določenem pogledu vedno bolj tudi narodnost. V besedilu študije bo tako z besedo Jud označen tako judovski vernik kot pripadnik judovskega naroda. Hkrati pa so se v tem času začele pojavljati še različne antisemitske definicije, ki so Jude opredovale tudi po »rasnih« kriterijih. Po teh definicijah so med Jude tako šteli tudi nekatere kategorije prebivalstva iz mešanih judovskih zakonov. Ker so med drugo svetovno vojno ozemlje sedanje Slovenije okupirale Nemčija, Italija in Madžarska, so definicije pojma Jud iz teh držav veljale tudi na slovenskem ozemlju. Pri teh definicijah so bili verskim kriterijem dodani še različni »rasni« kriteriji, ki so določeno kategorijo prebivalstva v eni državi opredeljevali za Jude, v drugi državi pa ne.

Že nacistična Nemčija je pri določitvi »rasnih« kriterijev za judovstvo imela velike probleme in je zato izhajala iz podatkov o judovski verski pripadnosti prednikov pred

dvema generacijama. Prvi nacistični protijudovski zakoni po prihodu nacistov na oblast leta 1933 niso natančno opredeljevali, kdo je Jud, temveč so govorili le o nearijcih in o osebah, ki so z njimi v sorodstvu. V praksi so tako med Jude šteli tudi osebe, ki so imele samo enega starega starša Juda. S prvo uredbo k nürnberškim rasnim zakonom pa je bilo leta 1935 judovsko zelo natančno definirano. Za »celega Juda« (»Volljude«) je veljala oseba, ki je imela tri ali štiri stare starše, kateri so imeli judovsko vero. Pri tem ni bilo pomembno, če so obravnavane osebe in njihovi starši sploh še imeli judovsko vero. Kdor je imel dva judovska stara starša je bil označen za »mešanca prve stopnje« (»Mischling erstes grades«) ali za »Poljuda« (»Halbjude«), kdor je imel enega judovskega starega starša pa je veljal za »mešanca druge stopnje« (»Mischling zwites grades«) ali za »Četrtrjuda« (»Vierteljude«). Za Juda so prav tako veljali (»Geltungsjud«) tisti »mešanci prve stopnje«, ki so bili poročeni s »celim Judom« ali so imeli judovsko vero ali so izhajali iz zakona z Judom, ki je bil sklenjen po 15. septembru 1935 ali pa so imeli zunajzakonskega judovskega starša in so bili rojeni po 31. juliju 1936. Ti Judje so bili tako izenačeni s »celimi Judi«. Glede na Hitlerjevo odločitev naj bi ostale »Poljude« skoraj v vseh pogledih izenačili s »celimi Judi«, »mešance druge stopnje« pa naj bi sprejeli v nemško »narodno skupnost«. Zato so se lahko »mešanci prve stopnje« poročali le med seboj in z Judi, medtem ko so se »mešanci druge stopnje« lahko poročali le z nemškimi »arijci«. »Mešancem druge stopnje« je bila tako prepovedana poroka z Judi, z »mešanci prve stopnje« in celo med seboj.

Tudi italijanske fašistične definicije Judov so temeljile na rasni podlagi, pri čemer za podlago ugotavljanja judovstva posamezne osebe niso vzeli judovstva starih staršev, temveč staršev. Od leta 1938 je tako za Juda veljal:

- kdor je imel judovskega očeta in judovsko mater, ne glede na to, če je tudi sam imel judovsko vero ali ne;
- kdor je imel judovskega očeta in tujo mater;
- kdor je imel judovsko mater in nepoznanega očeta;
- kdor je izviral iz mešanega zakona, kjer je bil eden od staršev italijanski Jud, pri tem pa je tudi sam imel judovsko vero ali pa je kako drugače kazal privrženost judovstvu.

Kdor je imel torej od italijanskih staršev enega judovskega in je pred 1. oktobrom 1938 imel kakšno drugo vero kot judovsko, ni veljal za Juda. V nasprotju z nemško italijanska rasna zakonodaja torej ni poznala različnih kategorij »mešancev«, temveč je določena oseba lahko bila samo »judovske« ali »arijske« rase.

Madžarski protijudovski zakoni sprva niso temeljili na rasi. Prvi protijudovski zakon iz leta 1938 je tako za Jude smatral judovske vernike in vse tiste nekdanje judovske vernike, ki so iz judovske vere izstopili pred 1. avgustom 1919. Toda že drugi protijudovski zakon z dne 5. maja 1939 je definicijo pojma Jud že izvajal iz rasnih kriterijev. Jud je bil vsakdo, ki je takrat ali kdaj prej imel judovsko vero. Jud je bil tudi vsakdo, katerega eden od staršev ali dva od starih staršev so bili pripadniki judovske verske skupnosti oziroma so kdaj imeli judovsko vero. Judje še vedno niso bili tisti, ki so iz judovske vere izstopili pred letom 1919, vendar samo v primeru, če so bili njihovi predniki rojeni na Ogrskem pred letom 1849. Z novi protijudovskim zakonom, ki je kot tako imenovani zakon o zaščiti rase začel veljati 8. avgusta 1941, je bila po zgledu na nemške nürnberške zakone vpeljana povsem rasna definicija za Jude. Poleg sedanjih in nekdanjih pripadnikov judovske vere so od sedaj naprej za Jude veljali vsi tisti, ki so imeli več kot dva judovska stara starša ter tudi tisti, kateri so imeli dva stara starša, ki sta ob poroki pripadala judovski veri.

Že te »rasne« definicije Judov iz tistih držav, ki so med drugo svetovno vojno okupirale Slovenijo, se med seboj ne ujemajo. Predvojna Jugoslavija pa sploh nikoli ni natančno definirala, koga šteti za Juda. Ko so tako v državo po letu 1933 in zlasti po letu 1938 začeli prihajati številni judovski begunci iz Srednje Evrope, so jugoslovanske oblasti pri opredelitvi njihovega judovstva uporabljale različne kriterije. Za Jude so seveda prvenstveno veljale vse osebe, ki so imele judovsko vero. Poleg njih je razpis banske uprave z dne 2. avgusta 1938 k Judom prišteval še tiste osebe, ki so judovsko vero zapustile po 11. marcu 1938. Glede na pojasnilo ministrstva za notranje zadeve z dne 15. avgusta 1938, pa so za Jude smatrali vse tiste osebe, ki so judovsko vero zapustile po 1. januarju 1933. Ker pa jugoslovanska država razen dveh protijudovskih zakonov, s katerimi je omejila število judovskih učencev in prepovedala Judom grosistično trgovati z živili, ni sprejela bolj celovite rasne zakonodaje, poleg teh provizoričnih definicij tudi ni sprejela nobenih natančnejših definicij za tuje in domače Jude.

Še večja zmešnjava pri označbi judovske identitete nastane, če upoštevamo raznolike judovske opredelitve. V skladu z judovskimi zakoni in običaji Halaka se za Juda šteje otroka judovske matere in spreobrnjenca v judovsko vero. Toda severno ameriško reformirano judovstvo in britansko liberalno judovstvo za Juda priznava tudi otroka samo enega judovskega starša, ali matere ali očeta, toda le v primeru, če je ta otrok vzgajan kot Jud. Spreobrnjenec v druge vere tako niso Judje. Nasprotno tradicionalni judovski zakoni za Juda smatrajo le otroka judovske matere, pri čemer sploh ni nujno, da je ta otrok tudi vzgajan kot Jud. Za ortodoksko in konservativno judovstvo tako otroci judovskega očeta in nejudovske matere niso Judje, tudi če se jih vzgaja v judovski veri. Tak otrok se mora namreč najprej formalno spreobrniti v judovsko vero, če hoče postati Jud. Te različne opredelitve se še bolj zakomplicirajo, ker ortodoksko judovstvo ne priznava neortodoksnih spreobrnitev v judovsko vero. Precej bolj širok je izraelski Zakon o vrnitvi, ki dovoljuje naselitev v Izrael tudi vsem osebam, ki imajo med predniki vsaj enega judovskega starega starša. Na ta način se je v Izrael priselilo tudi veliko oseb, ki v skladu z judovskimi zakoni sploh niso Judje.

Član Judovske skupnosti Slovenije »je lahko vsak, ki dokaže svoje judovsko poreklo. Pri tem obstaja dvojni kriterij, ki je povzet po izraelskem Zakonu o vrnitvi, ki pravi, da lahko izraelsko državljanstvo pridobi vsak, ki ima vsaj enega judovskega prednika v 3. generaciji (babico ali dedka po očetovi ali mamini strani). To je pomembno, ker verski kriterij za pripadnike judovske veroizpovedi šteje samo tiste, ki so Judje po mami. Dvojni kriterij se odraža v tem, da tisti člani, ki niso Judi po verskem kriteriju, ne morejo sodelovati v vseh verskih obredih, sodelujejo pa lahko na vseh ostalih področjih.« Obstaja pa tudi posebna kategorija prijateljev Judovske skupnosti Slovenije, med katerimi so Judje, ki nočejo biti registrirani kot člani skupnosti, tisti Judje, ki nimajo ohranjenih dokumentov o svojem judovskem poreklu ter osebe, ki jih zanima judovska kultura ali vera.

Zaradi vseh teh različnih opredelitev pojma Jud, bi lahko posamezne osebe, ki smo jih upoštevali v tej raziskavi, enkrat veljale za Jude, drugič pa zopet ne. Zato smo po zgledu podobnih študij o usodi Judov in njihovega premoženja med drugo svetovno vojno in po njej za Jude preprosto šteli vse pripadnike judovske verske skupnosti, vse nekdanje pripadnike judovske verske skupnosti in vse osebe, ki so jih lahko med drugo svetovno vojno preganjali kot Jude.

II. Judje z ozemlja današnje Slovenije do emancipacije 1867/1895

1. Judovska naselitev do izгона 1497/1515 [Andrej Pančur]

Na ozemlju današnje Republike Slovenije so ohranjeni prvi arheološki sledovi o judovski naselitvi že iz časa rimskega cesarstva v 2. in 3. stoletju (Škocjan pri Kopru in Jurklošter). Z zatonom rimskega cesarstva in propadanjem mestnih naselbin so ozemlje sedanje Republike Slovenije verjetno zapustili tudi stalni judovski naseljenci. Šele v 11. stoletju so se Judje začeli naseljevati na sedanjem avstrijskem Štajerskem in Koroškem, v slovenskih delih Štajerske in Koroške pa nedvomno šele v 13. stoletju. Na današnjem slovenskem Štajerskem so bili Judje prvič omenjeni leta 1274 v Mariboru in 1286 na Ptuju. Od 14. stoletja so prebivali še v Slovenj Gradcu (takrat še del Koroške), Celju, Slovenski Bistrici in Radgoni (Gornja Radgona in Bad Radkersburg). Na sedanjem slovenskem Koroškem so posamezni Judi prebivali v Dravogradu. Manj pomembne judovske skupnosti so začele izginjati že konec 14. stoletja in na začetku 15. stoletja (Dravograd, Slovenj Gradec, Celje, Slovenska Bistrica). Leta 1443 je bila zadnjič omenjena tudi prej pomembna judovska skupnost na Ptuju. Judje iz teh skupnosti so se odselili v večja in gospodarsko bolj obetavna mesta. Najštevilčnejša in najpomembnejša judovska skupnost je bila v Mariboru, ki je bil tudi pomembno judovsko kulturno središče. Po letu 1325 so se Judje zanesljivo začeli naseljevati tudi v Ljubljani, kjer je nastala edina judovska skupnost na Kranjskem. V 14. stoletju so se Judje zanesljivo začeli naseljevati tudi v istrskih mestih na ozemlju sedanje Republike Slovenije. V Kopru se prvič omenjajo 1386, v Piranu 1390 in v Izoli 1421.

Judje so se v glavnem ukvarjali s trgovino in bančništvom. Toda že kmalu so se najprej pri trgovanju, nato pa v vedno večji meri tudi pri posojanju denarja srečavali z vedno močnejšo konkurenco krščanskih trgovcev in bankirjev. Zato so se iz manj pomembnih mest začeli priseljevati v gospodarsko privlačnejša večja mestna središča, na ozemlju sedanje Republike Slovenije zlasti v Maribor. Judje so živeli pod pravnim varstvom deželnih gospodov, katerim so v zameno plačevali visoke davke. Zaradi postopnega upadanja njihovega gospodarskega pomena pa so imeli deželni gospodje vedno manj interesov, da bi judovskemu prebivalstvu dovolili ostati v svojih deželah. Zato so postali dojemljivi za pritiske tistih skupin, ki so se jih iz ideoloških (antisemitizem) in gospodarskih razlogov (zadolženost pri judovskih bankirjih) hoteli znebiti. Do konca 15. stoletja so tako Jude izgnali iz številnih dežel in mest Svetega rimskega cesarstva nemške narodnosti. Tudi deželni stanovi na Štajerskem in Koroškem so se vneto zavzemali za izgon Judov. Po dolgih pogajanjih je cesar Maksimiljan I. 18. marca 1496 ukazal izgnati Jude s Štajerske. Judje so naposled morali deželo zapustiti do 24. aprila 1497, štajerski deželni stanovi pa so morali cesarju zaradi izpada dohodkov od Judov plačati 38.000 goldinarjev. Skoraj istočasno je cesar 9. marca 1496 v zameno za 4.000 goldinarjev izdal tudi ukaz o izgonu Judov s Koroške, ki so morali deželo zapustiti v roku pol leta. Za razliko od izganjanja judovskega prebivalstva s tega ozemlja pred in med drugo svetovno vojno, cesar deželnim stanovom ni dovolil zapleniti judovskega premoženja, temveč so Judje za svoje premoženje dobili izplačano kupnino, ki pa je bila verjetno nekoliko nižja od njene realne cene. Po drugi strani cesar Maksimiljan I. vseeno ni hotel izgubiti svojih judovskih davkoplačevalcev in jim je zato dovolil, da se naselijo v drugih Habsburških deželah, predvsem v Spodnji Avstriji z Dunajem in v zahodni Ogrski.

Nekaj teh Judov se je verjetno naselilo tudi v Ljubljani. Ljubljanska judovska skupnost se je v tem času tudi spopadala z gospodarskimi težavami, zato se je začela bolj intenzivno ukvarjati s trgovino. Za razliko od koroških in štajerskih deželnih stanov niso imeli kranjski deželni stanov nobenega interesa za izgon Judov. V kranjskem primeru so Jude hoteli izgnati ljubljanski meščani, ki so se s tem želeli znebiti neprijetne konkurence. Leta so s svojimi zahtevami končno uspeli. 1. januarja 1515 je cesar Maksimiljan I. podelil mestu pravico, da v zameno za različna denarna plačila Jude izžene in jim v bodoče prepreči ponovno naselitev.

2. Judje na Kranjskem in Štajerskem v času prepovedi naseljevanja [Andrej Pančur]

Veliko izgnanih Judov se je naselilo v obalna mesta Istre, v mesta Goriško-Gradiščanske in v Trst. Po izgonu Judov s Štajerske, Koroške in Kranjske konec 15. in na začetku 16. stoletja so na slovenskem narodnostnem ozemlju judovske skupnosti obstajale samo še na njegovem obrobju, v prvi vrsti v Trstu in Gorici. Ker ti dve mesti danes ležita izven ozemlja Republike Slovenije, judovskih skupnosti iz teh mest nista relevantni za raziskavo o premoženjskem in civilno-pravnem položaju Judov z ozemlja Slovenije. Tržaška in goriška judovska skupnost bo omenjena le v primerih, ko so imeli Judje iz teh skupnosti neposreden vpliv na premoženjska in civilno-pravna dogajanja na ozemlju sedanje Slovenije. V vsakem primeru je šel tudi razvoj civilno-pravnega položaja goriških in predvsem tržaških Judov v povsem drugo smer kot pa na ozemlju sedanje Slovenije. Konec 17. stoletja so obe judovski skupnosti preselili v geto. V tržaškem getu je bilo 13 hiš, v goriškem pa 16 hiš z ustreznim številom družin in njihovih družinskih članov. Toda v 18. stoletju je z naglim gospodarskim razvojem Trsta začela hitro naraščati tudi judovska skupnost v tem mestu. S tem se ni krepil le njihov gospodarski položaj, temveč je judovska skupnost pridobila tudi številne privilegije. Leta 1771 jim je vladarica Marija Terezija podelila privilegij, po katerem so lahko svobodno trgovali na kopnem in morju, motivirala jih je pri ustanavljanju tovarn in manufaktur, potrdila je njihovo versko svobodo in odpravila nekatere davke. Leta 1785 je bil geto naposled tudi formalno odpravljen. Za časa Ilirskih provinc (1809-1814) so bili Judje v civilno-pravnem položaju povsem izenačeni z ostalim prebivalstvom. Tudi po vrnitvi v okvir Habsburške monarhije so obdržali svoje privilegije. V lasti so lahko imeli zemljišča, lahko so svobodno potovali in razen posebnega davka na poroke jim ni bilo potrebno plačevati nobenih posebnih davkov.

Ves ta čas je bilo Judom še vedno prepovedano naseljevati se na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem in tako niso smeli bivati v mestih teh dežel. Zato v teh deželah tudi ni bilo stalno naseljenega judovskega prebivalstva. Kljub temu pa so posamezni judovski trgovci, predvsem iz bližnjih judovskih skupnosti na Primorskem in Ogrskem, ves čas prihajali v te dežele po trgovskih poslih. Posamezni Judje so od oblasti dobili tudi posebna dovoljenja za opravljanje določenih trgovskih poslov. Ker je imela Kranjska živahne trgovske odnose s Primorsko in Italijo, je bila predvsem v Ljubljani opazna dejavnost tržaških in goriških Judov. Nekaj Judov se je zadrževalo tu tudi dlje časa. Kljub temu pa zaradi prepovedi naseljevanja njihova prisotnost nikoli ni bila dolgotrajna. Tudi na Štajerskem in Koroškem so Jude v 17. in 18. stoletju trpeli le izjemoma in še to le za krajši čas.

V drugi polovici 18. stoletja je država postopoma začela spreminjati svojo politiko glede

judovskega prebivalstva in so hoteli tudi iz njih narediti državi čim bolj koristne podanike. Ta politika je dosegla svoj vrh z nastopom vladavine Jožefa II. Avstrijski cesar Jožef II. je s tolerančnim patentom 13. oktobra 1781 protestantom in pravoslavcem zagotovil skoraj enake pravice kot so jih imeli katoliki. Judje tako obsežnih pravic niso dobili. Toda izmed naslednjih tolerančnih patentov so se štirje patenti nanašali tudi na Jude. Že 19. oktobra 1781 je bil izdan za Jude na Češkem, 2. januarja 1782 za Jude v Spodnji Avstriji, 31. marca 1783 za Jude na Ogrskem in šele leta 1788 za Galicijo. Vsak od teh zakonov je bil nekoliko drugačen, saj je bil prilagojen lokalnim razmeram. Kljub temu pa jim je bilo skupno, da so odpravili ponižujočo glavarino, in so Judom dovolili študirati na univerzah, se zaposlovati v različnih obrteh ter ustanavljati tovarne. S pomočjo te zakonodaje je Jožef II. hotel iz Judov ustvariti koristne državne podložnike, niti najmanjšega namena pa ni imel razširiti nastanitvenega prostora za Jude tudi na tiste dežele, iz katerih so bili izključeni. Leta 1783 je bilo judovskim trgovcem dovoljeno obiskovati samo letne sejme v Celovcu, Gradcu, Ljubljani in Linzu. Izrecno pa jim je bilo prepovedano obiskovati manjše trge in se ukvarjati s krošnjarstvom. Leta 1787 jim je bilo s posebnim patentom celo izrecno prepovedano krošnjarjenje na letnih sejmih. Zaradi nezmožnosti natančnega nadzora so posamezni judovski trgovci ostajali v teh deželah tudi še izven časa letnih sejmov.

Šele z ustanovitvijo francoskih Ilirskih provinc (1809-1814) so se lahko Judje nekaj let naseljevali na Kranjskem (in zahodnem Koroškem). Z razglasitvijo gospodarske svobode so se lahko tujci in tako tudi Judje v Ilirskih provincah prosto naseljevali in gospodarsko udeleževali. V Ljubljani sta se tako naselila brata Abraham in Mojzes Heimann in tu odprla trgovino. Pridružilo se jima je še nekaj sorodstva in uslužbencev. V Ljubljani se je kot profesor matematike naselil še Samuel Gunz. Guverner Auguste Frédéric Louis Viesse de Marmont je z odlokom z dne 27. novembra 1810 naposled razveljavil vse izjemne zakone glede Judov in s tem tudi na civilno-pravnem področju Jude izenačil z ostalim prebivalstvom. Z avstrijsko zasedbo Ilirskih provinc in njihovo ponovno priključitvijo Habsburški monarhiji so habsburške oblasti na Kranjskem in Primorskem hotele na nekaterih področjih vzpostaviti stanje pred francosko zasedbo. Zato je 29. avgusta 1814 okrožno glavarstvo sporočilo v Ljubljani naseljenim devetim Judom, da se morajo v določenem roku izseliti. Kmalu je bila tudi obnovljena prepoved bivanja Judov v Ljubljani, razen v času sejmov. S tem so bili ponovno uveljavljeni predpisi iz časa pred Ilirskimi provincami. Od prizadetih Judov je Samuel Gunz prestopil v katoliško vero in je zato lahko ostal, Abraham Heimann pa se je izselil. Nasprotno se je Mojzes Heimann pritožil in uspelo mu je, da je leta 1817 državna oblast njegovi družini pustila pravice, ki jih je po zakoniti poti pridobila za časa Ilirskih provinc. Toda zaradi nasprotovanja konkurenčnih ljubljanskih trgovcev in mestnih oblasti je imela družina Heimann v naslednjih desetletjih velike težave pri izvajanju svojih gospodarskih dejavnosti. Kot njihovi uslužbenci so v Ljubljano sicer prišli še nekateri drugi Judje, vendar se jih je večina od njih že prej ali kmalu po prihodu pokristjanila. S tem so se izognili problemom, ki bi jih drugače imeli pri pridobivanju dovoljenja za bivanje in opravljanje trgovske ali kakšne druge pridobitne dejavnosti. V naslednjih desetletjih so se potomci ljubljanskih krščenih Judov, ki so ostali v mestu, povsem asimilirali v prevladujočo slovensko in/ali nemško krščansko okolje.

Judom v Habsburški monarhiji je šele marčna revolucija leta 1848 prinesla prvi odločilen korak k njihovi emancipaciji. Oktroirana ustava z dne 25. aprila 1848 je v tretjem poglavju vsebovala dokaj obsežen katalog temeljnih pravic človeka in državljana, ki je vsem

prebivalcem (državljanom), se pravi tudi Judom, zagotavljal svobodo vere in vesti ter osebno svobodo. Vsak državljan je lahko postal zemljiški posestnik ali se je začel ukvarjati s kakšno zakonsko dovoljeno obrtjo. Odslej so bili vsi državljani enaki pred zakonom, prav tako so imeli enake dolžnosti glede plačevanja davkov in obrambe domovine. 27. paragraf je med drugim napovedal, da bo zakone, ki se dotikajo razlik v položaju pripadnikov različnih veroizpovedi, pripravil naslednji državni zbor. Navsezadnje je ustava zagotavljala še svobodo veroizpovedi: »Vsim v cesarstvu po postavah pripuščenim kristjanam, ravno tako tudi Judam je dovoljeno, službo Božjo prosto opravljati.«

Oktroirana ustava je tako ureditev vprašanja enakopravnosti habsburških Judov preložila na državni zbor. Ta je sicer sprejel cesarski patent z dne 20. oktobra 1848, s katerim je bil odpravljen judovski davek, nove ustave pa ni mogel več sprejeti. Cesar Franc Jožef je namreč ob podpori protirevolucionarnih sil razpusil državni zbor in 4. marca 1849 sprejel novo oktroirano ustavo. Ta ustava je Judom zagotavljala enake državljske pravice kot ostalim prebivalcem Habsburške monarhije. Prav na področju temeljnih pravic človeka in državljana nova ustava ni okrnila standardov, ki so bili doseženi med revolucijo. V svojem 25. paragrafu je celo izrecno zagotavljala svobodo gibanja znotraj cesarstva in svobodo izseljevanja. Tudi po dokončni utrditvi neoabsolutizma in odpravi in ukinitvi ustavnosti z silvestrskim patentom 31. decembra 1851 so nekatere temeljne pravice človeka in državljana še vedno veljale (svoboda vere in bogoslužja, enakost državljanov pred zakonom). Ker pa so bila druga ustavna načela razveljavljena, so na Štajerskem, Kranjskem in Koroškem, kjer Judom ni bilo dovoljeno bivanje, še vedno veljale stare omejitve.

Nekaterim Judom je kljub tem omejitvam uspelo izkoristiti kratkotrajno veljavnost judovske enakopravnosti in so se naselili tudi v krajih, kjer se prej niso smeli naseljevati. Vendar je bila z odpravo ustavnih načel znova odpravljena tudi pravna podlaga za njihovo stalno bivanje. V naslednjih letih je bila zato njihova usoda na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem zopet negotova. Kljub temu pa je npr. judovska skupnost v Gradcu postopoma vedno bolj pridobivala na pomenu. Drugače je bilo na Kranjskem. V 50. letih 19. stoletja je sicer v Ljubljano prihajalo vedno več judovskih trgovcev, ki pa so se predvsem zaradi nasprotovanja magistrata in tudi domačih trgovcev ponavadi zadrževali le krajši čas. Mestne oblasti so prav tako z vsemi sredstvi poskušale preprečiti naselitev judovskih obrtnikov. Ljubljana je po vrhu vsega prav v tem času ostala brez stalno naseljenih Judov. Celo judovski trgovci in krošnjariji, ki so drugače stalno prihajali v mesto, se niso poskušali stalno naseliti, »čeprav so zakonodaja, upravna praksa višjih oblasti in gospodarski razvoj povečale možnost preseljevanja in menjavanja bivališča tudi za« Jude.

Z obnovo ustavnega življenja so se v 60. letih 19. stoletja postopoma odpravljale omejitve, ki so jih bili deležni Judje v deželah, kjer so lahko prebivali. Toda dokončni preboj se je zgodil šele po porazu avstrijske velikonemške politike in nastanku dualistične Avstro-Ogrske. Popolna emancipacija judovskega prebivalstva je bila dosežena s sprejetjem državnega temeljnega zakona o splošnih pravicah državljanov z dne 21. decembra 1867. Ta zakon je imel izjemno širok katalog temeljnih pravic človeka in državljana. Med drugim je 4. člen zagotavljal prosti pretok ljudi in blaga znotraj države, po 6. členu pa se je smel vsak državljan prosto naseljevati v vseh krajih v državi, tu pridobivati in prosto razpolagati z nepremičninami vseh vrst in v okviru zakonskih pogojev izvrševati vsako pridobitno dejavnost. Nenazadnje je bila med drugim zagotovljena še svoboda vere in

bogoslužja. Državlanske in politične pravice so bile odslej neodvisne od veroizpovedi.

3. Judje v Prekmurju [Andrej Pančur]

V 18. stoletju, ko se je bilo Judom prepovedano naseljevati na Štajerskem, Kranjskem in Koroškem, ter so v Gorici in Trstu živeli zaprti v getu, se je judovsko prebivalstvo začelo naseljevati v Prekmurju, torej v tistem delu današnje Slovenije, ki je bil pred propadom Habsburške monarhije stalno v okviru Ogrske. Prepoved naseljevanje Judov v teh krajih nikoli ni veljala. Kljub temu pa so začeli Judje relativno pozno prihajati v izrazito podeželsko kmečko okolje. Njihov naselitveni vzorec je bil zato nujno veliko bolj podeželsko naravnan in se je tako ujema z naselitvenim vzorcem judovskega prebivalstva drugje na Ogrskem. Po koncu turške okupacije večjega dela Ogrske leta 1699 so se Judje z zahodnih obronkov Ogrske začeli seliti še po drugih krajih ogrskega kraljestva. Ti Judje so prvotno večinoma izvirali iz avstrijskih in ostalih nemških dežel. V naslednjih desetletjih so judovski priseljenci s Češke še okrepili njihovo številčno prisotnost. Po priključitvi nekdanje poljske Galicije k Habsburški monarhiji je po letu 1772 prihajalo vedno več judovskih priseljencev. Judovsko prebivalstvo na Ogrskem je s tem začelo skokovito naraščati. Leta 1787 so tako predstavljali 1,3 % (80.775 oseb) ogrskega prebivalstva (brez hrvaških dežel). Leta 1869 je njihovo število naraslo že na 4 % (542.279 oseb) in se je nato do leta 1920 povzpelo na 5 % (911.277 oseb) celotnega prebivalstva.

V skladu z naraščanjem judovskega prebivalstva na celotnem Ogrskem je to prebivalstvo naraščalo tudi v Prekmurju. Po prenehanju turške nevarnosti se je v prvih desetletjih 18. stoletja gospodarstvo lahko začelo normalno razvijati. Zaradi ugodnih prometnih poti, razvoja trgovine in nenazadnje potreb lokalnih veleposestnikov so se tudi v Prekmurje kmalu začeli naseljevati judovski trgovci in kramarji. Judje so tako v Prekmurju prvič omenjeni leta 1700 v vasi Domanjševci. Prve Jude v Lendavi pa omenja popis judovskega prebivalstva županije Zala iz leta 1728. Ti Judje so v Lendavo prišli iz Rechnitza iz sedanje avstrijske dežele Gradiščanska, ki pa je takrat predstavljala zahodni del ogrskega kraljestva. Leta 1778 je bilo v Lendavi že 14 Judov. Nato so se začeli naseljevati še v Murski Soboti, Beltincih in drugih prekmurskih vaseh.

Pri vedno večjem judovskem naseljevanju je nedvomno igral pomembno vlogo tolerančni patent Jožefa II. z dne 31. marca 1783 za Jude na Ogrskem. Odslej so bili Judje lahko zakupniki (ne pa lastniki) zemljiških posesti. Kot obrtniki (ne pa mojstri) so lahko vstopili v cehe. Prosto so se lahko šolali (razen na univerzah) in so se lahko prosto naseljevali (razen v rudarska mesta v sedanji Slovaški). Vendar so marsikje še vedno veljale regionalno omejene omejitve glede pravice do bivanja in zadrževanja. Dekret novega cesarja Leopolda II. iz leta 1790 je potrdil veljavne zakonske določbe glede pravic Judov, ki so nato veljale vse do leta 1840. Judje so sedaj dobili domovinsko pravico na celotnem Ogrskem (razen slovaških rudarskih mest), prosto so se lahko ukvarjali s trgovino in obrtjo ter ustanovljali tovarne (v katerih so lahko zaposlovali le judovske delavce). V času revolucije 1848/49 in razglasitvi ogrske neodvisnosti so Judje junija 1849 končno dobili uzakonjeno enakopravnost. Vendar je bila ta po porazu revolucije par tednov kasneje hitro odpravljena. Šele z začetkom ustavnega življenja so lahko tudi Judje na Ogrskem dočakali nove zakone, ki so prispevali k njihovi emancipaciji. Leta 1860 sta izšli dve uredbi, ki sta jim podeljevali pravico do pridobivanja lastništva na zemljiške posesti in pravico do priseljevanja v slovaške rudarske kraje. Podobno kot v avstrijski polovici Habsburške monarhije so prišli Judje na Ogrskem in s tem v Prekmurju do dolgo želene emancipacije

še leta 1867, z nastankom dualistične Avstro-Ogrske. Z zakonskim členom XVII. iz leta 1867 so bili judovski prebivalci Ogrske glede vseh državljskih in političnih pravic razglašeni za enakopravne krščanskim prebivalcem. S tem so bili odpravljani vsi do takrat veljavni zakoni, ki so nasprotovali tej enakopravnosti. Toda tudi s tem zakonom judovsko prebivalstvo še vseeno ni doseglo verske enakopravnosti. Leta 1868 so bili dovoljeni verski prestopi, šele leta 1895 pa je bila zakonsko uveljavljena enakopravnost in reciprociteta vseh veroizpovedi, s čimer je bila uveljavljena splošna verska svoboda. Za razliko od avstrijske polovice monarhije je šla Ogrska še veliko dlje in je uvedla obvezno civilno poroko.

Postopna emancipacija judovskega prebivalstva na Ogrskem je omogočila vedno večjo judovsko priseljevanje tudi v Prekmurje. V drugi polovici 19. stoletja so se Judje v Prekmurje priseljevali iz zahodnega dela Ogrske, ki je kot Gradiščanska danes del Avstrije, iz drugih sosednjih avstrijskih dežel, predvsem s Štajerske in seveda delno tudi iz sedanje Madžarske. Pri tem so pomembno vlogo odigrale tudi sorodstvene povezave in zaposlovanje lastnih ljudi. V 19. stoletju je imelo judovsko prebivalstvo tudi visoko rodnost. Število judovskega prebivalstva se je tako od leta 1778, ko jih je bilo samo 14, v dobrem stoletju (do leta 1889) dvignilo na 1107. V naslednjih desetletjih pa je število judovskega prebivalstva občutno upadlo.

Judje kot narodnost na Ogrskem niso bili priznani, zato je bilo v popisih zabeleženo samo število judovskih vernikov. Ker pa so bili dolgo časa verski prestopi zelo redki, se število judovskih vernikov ujema s številom judovskega prebivalstva. Od konca 19. stoletja so bili sicer izstopi iz judovske vere ter mešane poroke z nejudovskimi otroki vedno bolj pogosti, vendar samo število takšnih izstopov in mešanih porok ni bilo tako veliko, da bi se s tem bistveno spremenila slika razvoja judovskega prebivalstva. Po drugi strani pa so bili popisi prebivalstva po letu 1880 v primerjavi s prejšnjimi popisi veliko bolj zanesljivi.

Judovsko prebivalstvo je bilo močno prisotno v obeh prekmurskih mestnih središčih, v Lendavi in Murski Soboti. Kot bomo videli v nadaljevanju, so se Judje tudi drugje na slovenskem v glavnem naseljevali v mestna središča. Vendar sta bila Murska Sobota in Lendava za razliko od ostalih mest na Slovenskem z judovskim prebivalstvom relativno majhni mestni središči. Hkrati pa so se Judje v Prekmurju v veliki meri naseljevali še po številnih prekmurskih vaseh. Beltinci so bili tako vse do konca 19. stoletja eno od najpomembnejših središč judovstva na območju današnje Slovenije, ki je imelo celo lastno sinagogo. Veliko Judov pa je živelo raztresenih po mnogih prekmurskih vaseh.

Leta 1889 je bilo tako v Prekmurju zabeleženo največ judovskega prebivalstva v celotni prekmurski zgodovini. Zato je bil v tem času največji tudi delež judovskega prebivalstva glede na celotno prekmursko prebivalstvo. Posebno visok delež prebivalstva je bil seveda v obeh največjih mestih: V Murski Soboti so tako Judi tvorili kar 6,47 % celotnega prebivalstva (4804) in v Lendavi celo 7,8 % celotnega prebivalstva (3715). Glede na celotno prebivalstvo Prekmurja, ki je leta 1910 znašalo približno 90.000 oseb, pa je bilo judovskega prebivalstva v tem času za dober odstotek.

Do relativno številčne poseljenosti z judovskim prebivalstvom v Prekmurju v primerjavi z ostalo Slovenijo ni prišlo samo zaradi zgodnjega judovskega naseljevanja in manjšega odpora lokalnega prebivalstva, temveč v še skoraj večji meri zaradi specifičnih oblik

gospodarskega udejstvovanja judovskega prebivalstva na Ogrskem, posebej v Prekmurju. Velika večina Judov se je namreč v Prekmurju preživljala kot trgovci, kramarji, mesarji, krčmarji in obrtniki. Zaradi relativne ekonomske zaostalosti Prekmurja je bilo v 18. in 19. stoletju tu zelo malo domačega meščanstva. Klub temu pa je s postopno komercializacijo prekmurskega okolja naraščala tudi potreba po posredniških, uslužnih in proizvodnih dejavnostih. Ker se je domače meščanstvo prepočasi razvijalo, so judovski priseljenci zapolnili naraščajočo potrebo po trgovcih, kramarjih, gostilničarjih, mesarjih, obrtnikih in nenazadnje po različnih svobodnih poklicih. Po vaseh so Judje združevali celo več dejavnosti na enkrat in so tako hkrati delovali kot trgovci, krčmarji in mesarji. Zaradi pomanjkanja in oddaljenosti primernih nakupovalnih središč so v gosto poseljenih prekmurskih vaseh zadovoljevali potrebe po najosnovnejših življenjskih potrebščinah. Nič čudnega torej, če se je v številnih prekmurskih vaseh naselila samo kakšna judovska družina. S podobnimi dejavnostmi so se ukvarjali tudi v prekmurskih mestih. Leta 1896 je na primer v Lendavi živelo 46 družin, od katerih se jih je kar 18, se pravi 39 %, preživljalo s trgovinskimi dejavnostmi. Proporcionalno velik delež Judov je bil zaposlen tudi v svobodnih poklicih. V Lendavi je bilo tako 15 % judovskega prebivalstva zdravnikov, odvetnikov, veterinarjev, verskih uslužbencev ipd. Proporcionalno veliko je bilo tudi obrtnikov (17 %), ostali pa so bili zaposleni kot državni uradniki, zasebniki, upravnik veleposesti, najemnik ipd. Med njimi najdemo samo enega delavca.

III. Judje z ozemlja današnje Slovenije do začetka druge svetovne vojne

1. Judovsko prebivalstvo z območja današnje Slovenije v avstrijski polovici Habsburške monarhije [Marko Zajc]

Zgodovinsko gledano je bila poselitvena, gospodarska in družbena struktura judovskega prebivalstva z ozemlja današnje Slovenije odvisna tako od dosežene stopnje emancipacije kot od okolja v katerem so se Judje naselili in kasneje prebivali. Glavnina judovskega prebivalstva je živela v Prekmurju, kjer jih je veliko sicer prebivalo v obeh večjih mestnih središčih (Murska Sobota in Lendava), vendar jih je hkrati zelo veliko prebivalo tudi po podeželskih vaseh. Povsem drugače je bilo v ostalem delu današnje Slovenije, kjer se je judovsko prebivalstvo lahko začelo za stalno naseljevati šele po doseženi emancipaciji leta 1867. Kot bomo videli, so se naseljevali le v večjih mestnih središčih, na podeželju pa jih praktično ne srečamo. Temeljni podatki o judovskem prebivalstvu v avstrijski polovici Habsburške monarhije se nahajajo v avstrijskih statističnih popisih.

Statistične podatke je v avstrijskem delu Avstro-Ogrske zbirala in obdelovala C. kr. Statistična centralna komisija na Dunaju, ki je organizirala tudi redne popise prebivalstva. Najmanjše statistične enote pri popisih so bile sodni okraji, naslednjo večjo enoto pa so predstavljala okrajna glavarstva. Mesta z lastnim statutom so bila obravnavana posebej, saj so upravno delovala na ravni okrajnih glavarstev. Takratna statistika je lahko Jude zaobjela samo pri kategoriji veroizpovedi, saj kategorije narodnosti sploh ni priznavala. Popisi prebivalstva iz let 1880, 1890, 1900 in 1910 imajo še eno pomembno lastnost. Obravnavajo prisotno (anwesende) in ne pristojno prebivalstvo, kar pomeni, da upoštevajo prisotnost vseh ljudi na določen kritični datum (31. december) v določenem kraju. Tako so pri štetju zaobjeti tudi tujci (Staatsfremde). V to kategorijo pa spadajo tudi državljani ogrske polovice monarhije. Ugotavljanje prisotnosti Judov na ozemlju današnje Slovenije je oteženo tudi zaradi dejstva, da so bile meje dežel in sodnih okrajev drugačne. Zato se je pri nekaterih analizah zaobjelo nekoliko širši geografski prostor.

Število judovskega prebivalstva na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem tudi po letu 1867 nikoli ni bilo zelo visoko. Relativno še manj judovskega prebivalstva je bilo v tistem delu teh dežel, ki so danes v okviru Republika Slovenije. Na Slovenskem namreč v tem času ni bilo močnejših gospodarskih središč, ki bi pritegnila judovsko prebivalstvo. Tako so celo največja mesta pritegnila relativno malo judovskega prebivalstva. Za primer vzemimo mesta, ki so imela lasten statut:

	1880	1890	1900	1910
Ljubljana	74	76	95	116
Maribor	37	64	62	66
Celje	10	6	23	25
Ptuj		54	37	37

V nasprotju s temi številkami je v Gradcu kot štajerski prestolnici leta 1880 živel 1.211 Judov, leta 1890 1.255, leta 1900 1.620 ter leta 1910 1.971. Največ pripadnikov judovske vere je v bližini današnje Slovenije živel v Trstu. V Trstu z okolico je leta 1880 živel 4.640 Judov, leta 1890 4.708, leta 1900 4.954 in leta 1910 5.498. Tik za današnjo mejo je ležalo še eno judovsko središče z večstoletno tradicijo, namreč Gorica kot prestolnica dežele Goriška in Gradiščanska. Leta 1880 je tu živel 256 Judov, leta 1890 247, leta 1900 248 ter leta 1910 252. Vsa ta mesta pa se navsezadnje ne morejo meriti z državno prestolnico Dunajem, kjer je leta 1910 živel celo 182.700 Judov, kar je predstavljalo 8,6 % njenega prebivalstva.

Edina dežela, ki jo danes v celoti prekriva ozemlje Slovenije je Kranjska. Na Kranjskem je bilo leta 1880 prisotnih 96 pripadnikov judovske vere, leta 1890 89, leta 1900 145 in leta 1910 146. Velika večina Judov prisotnih na Kranjskem se je torej nahajala v Ljubljani, manjše število pa se je v času popisov prebivalstva zadrževalo v ostalih krajih, vendar nikoli več kot 8 naenkrat (leta 1900 v Spodnji Šiški, ki je danes del Ljubljane). Na Spodnjem Štajerskem je bila situacija nekoliko drugačna. V spodnještajerskih okrajih (mesto Celje, Celje okolica, mesto Maribor, Maribor okolica, Ptuj, Brežice, Slovenj Gradec, Ljutomer) je bilo sodeč po podpisih prisotno več Judov kot na Kranjskem. Leta 1880 je bilo v teh okrajih 144 pripadnikov judovske vere, leta 1890 192 ter leta 1910 187, kar je ob vsakem popisu več kot na celotnem Kranjskem. Od nemestnih okrajev nekoliko izstopa Ptuj okolica (sodni okraji Ptuj okolica, Ormož in Rogatec), kjer je opazno nekoliko večje število Judov, npr. leta 1890 38, leta 1910 pa 24.

Na celotnem Koroškem je v vsakem popisu več Judov kot na Kranjskem, leta 1910 je njihovo število (341) kar za dvakrat presega število Judov na Kranjskem (146). Vendar je velika večina Judov živela v okrajih, ki so danes izven meja Slovenije: v mestu Celovec, okraju Celovec okolica in Beljaku. V okraju Velikovec, kamor so spadali kraji Mežica, Prevalje, Črna na Koroškem in Jezersko ter v okraju Wolfsberg, kamor je spadal Dravograd, je bilo število pripadnikov judovske veroizpovedi zelo nizko (leta 1880 jih sploh ni bilo). V tistih delih teh okrajev, ki so danes del Slovenije, pa npr. leta 1910 sploh ni živel noben Jud. Na Goriškem je večina Judov živela v mestu Gorica, nekaj tudi v okraju Gradež, v okrajih, ki ležijo danes vsaj deloma v Sloveniji (Gorica okolica, Tolmin in Sežana), pa so bili zelo redki. Zlasti še, ker je danes v okviru Slovenije samo del

nekdanjega okraja Gorica okolica. Podobno velja za istrski okraj Koper, ki je obsegal sodne okraje Koper, Piran in Buzet. Leta 1881 je bilo v tem okraju samo 7 pripadnikov judovske vere (vsi v Kopru), leta 1890 8, leta 1900 11 ter leta 1910 10. V Piranu sodeč po statistiki Judov praktično ni bilo. V letih 1880 in 1910 ni izpričan niti eden, v letih 1890 in 1910 pa se pojavi zgolj eden. Velika večina Judov v Istri se je nahajala v okrajih Pulj in Volosko (pri Opatiji). Leta 1910 je bilo od 285 istrskih Judov, kar 112 v okraju Pulj in 112 v okraju Volosko, kar predstavlja več kot 78 % istrskih Judov.

Glede na popis prebivalstva iz leta 1910 je tako na ozemlju sedanje Slovenije, z izjemo Prekmurja, živelo največ 355 pripadnikov judovske vere.

2. Judovsko prebivalstvo v jugoslovanski državi [Andrej Pančur]

S propadom Habsburške monarhije leta 1918 in najprej nastankom Države Slovencev, Hrvatov in Srbov ter nato Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev se je tudi judovsko prebivalstvo z ozemlja današnje Slovenije znašlo v povsem novih razmerah. Nove meje so kranjske in štajerski Jude politično odrezale od njihovih prejšnjih gospodarskih in kulturnih centrov, zlasti na območju novoustanovljene Avstrije. S priključitvijo Primorske k Italiji se je velik del današnje Slovenije znašel v okviru sosednje italijanske države. Na tem področju je v tem času živelo zanemarljivo malo judovskega prebivalstva. Velika večina Judov je bila namreč skoncentrirana v osrednjih mestnih središčih Trstu in Gorici in zato praktično niso pustili sledov na okoliškem ozemlju, ki je danes del Slovenije. Nasprotno pa je Prekmurje leta 1920 dokončno postalo del jugoslovanske države in se tako združilo z ostalo Slovenijo. Na ta način sta se v okviru jugoslovanske Slovenije znašli dve judovski skupnosti z zelo različno civilno-pravno zgodovinsko izkušnjo, družbeno in gospodarsko sestavo in nenazadnje kulturo.

Leta 1921 je bil v jugoslovanski državi opravljen popis prisotnega prebivalstva, se pravi tako jugoslovanskih državljanov kot tujcev. Prav tako kot v Habsburški monarhiji tudi v Jugoslaviji niso priznavali posebne judovske narodnosti, zaradi česar je judovsko prebivalstvo v statističnih podatkih prikazano le glede na njihovo versko pripadnost. Glede na te statistične podatke je bilo takrat v Sloveniji 936 Judov, kar je predstavljalo 0,09 % celotnega prebivalstva (v celotni državi je bilo takrat 64.159 Judov). V tabeli Priloge 1 so natančno našteje vse občine v okviru posameznih okrajnih glavarstev in vsa avtonomna mesta, v katerih je takrat prebivalo judovsko prebivalstvo. Za boljšo predstavo o relativni šibkosti ali številčnosti Judov na določenem ozemlju je prikazano še skupno prebivalstvo avtonomnih mest in okrajnih glavarstev ter posameznih občin, v katerih so prebivali Judje.

V primerjavi z zadnjimi popisnimi podatki iz Habsburške monarhije leta 1910, ko je na območju današnje Slovenije prebivalo več kot 1.350 Judov, se je število judovskega prebivalstva samo v enem desetletju tako občutno zmanjšalo. Sicer je največ Judov še vedno prebivalo v Prekmurju (okrajno glavarstvo Murska Sobota), kjer jih je bilo 624 oziroma dve tretjini celotnega judovskega prebivalstva. Vendar se je ravno tu število judovskega prebivalstva dramatično zmanjšalo. Število judovskega prebivalstva se je sicer postopoma zmanjševalo že v prejšnjih desetletjih in to verjetno predvsem iz gospodarskih razlogov. Judovsko prebivalstvo na Ogrskem se je namreč prav v tem času iz podeželskih mest in vasi v vedno večji meri izseljevalo v večja mestna središča. Tako je tudi Prekmurje v tem pogledu postalo področje izseljevanja judovskega prebivalstva. Toda za

tako velik upad judovskega prebivalstva je bila kriva tudi prva svetovna vojna in nastanek nove državne meje, ki je prekmurske Jude odrezal od njihovih prejšnjih gospodarskih in kulturnih središč. Prekmursko judovsko prebivalstvo je bilo namreč tesno vpeto v madžarski kulturni prostor, zato se jih je po nastanku jugoslovanske države verjetno kar precej odločilo oditi v na novo nastalo madžarsko državo. Zlasti še, ker so jih na ta prostor navezovale tudi sorodstvene povezave. Poleg tega je Prekmurje v času po razpadu Habsburške monarhije pretresalo še revolucionarno vrenje. Veliko Judov naj bi se zato izselilo zaradi pogromov nad Judi v času Madžarske sovjetske republike leta 1919 in njihovega sodelovanja v Tkalčevi Murski republiki. Nekaj Judov pa naj bi nova jugoslovanska oblast tudi izgnala. Za razliko od Prekmurja pa se je judovsko prebivalstvo z nekdanje Štajerske in Kranjske v nemirnih vojnih in povojnih letih zmanjšalo le za nekaj oseb, čeprav je bilo tudi tukaj judovsko prebivalstvo tesno navezano na nemški kulturni prostor.

Kot pred prvo svetovno vojno je tudi sedaj največ Judov izven Prekmurja živelo v največjih slovenskih mestih. V Ljubljani jih je bilo 96, v Mariboru 64, na Ptuju 28 in v Celju 26. Ostali Judje so prebivali v okrajnih glavarstvih Brežice (12), Celje okolica (19), Laško (7), Ljutomer (9), Maribor desni breg (8), Ptuj okolica (31), Radovljica (7) ter po nekaj oseb še drugje. Čeprav je judovsko prebivalstvo večinoma živelo skoncentrirano v mestih, tudi tam njihov delež ni bil nikoli zelo visok. V Ljubljani so tako predstavljali 0,18 % celotnega prebivalstva, v Mariboru 0,2 % in na Ptuju 0,63 %. Čim večje je bilo torej mesto, kjer so se Judje naseljevali v večjem številu, tem prej so se porazgubili v množici ostalega prebivalstva. Tako so v podeželski Murski Soboti predstavljali skoraj 6 % in v Lendavi celo 8 % skupnega prebivalstva.

V naslednjih letih se ta številka ni bistveno spreminjala. Po ne tako zanesljivih podatkih o številu pripadnikov posameznih veroizpovedi naj bi leta 1930 v Sloveniji prebivalo 956 Judov. Prejšnja okrajna glavarstva so sedaj zamenjali srezi. V posameznih srezih se je število judovskega prebivalstva nekoliko zmanjšalo (Brežice 5, Celje okolica 4, Ptuj okolica 29, Celje mesto 25, Maribor mesto 62, Slovenj Gradec 1), ponekod je ostalo enako (Laško 7, Ptuj mesto 28), spet nekje pa se je povečalo (Ljutomer 20, Ljubljana mesto 126) ali se je sploh prvič pojavilo (Logatec 1, Šmarje pri Jelšah 6). Prejšnjo mursko soboško okrajno glavarstvo je bilo razdeljeno na dva sreza s središčema v Lendavi in Murski Soboti. Prvo je imelo 322 in drugo 320 judovskih vernikov, torej skupaj za malenkost več kot pred slabim desetletjem. Isto številko za judovsko prebivalstvo v Murski Soboti omenjajo tudi sami Judje iz Murske Sobote že leta 1928. Zato vse kaže, da so same številke za popis pripadnikov posameznih veroizpovedi iz leta 1930 nastale že kar nekaj let prej.

Novi jugoslovanski popis prisotnega prebivalstva iz leta 1931 tako prenaša nekoliko drugačno sliko. Leta 1929 je bila na slovenskem ozemlju Jugoslavije ustanovljena Dravska banovina, znotraj katere je bila po letu 1931 združeno celotno slovensko ozemlje v Jugoslaviji. V posebni tabeli smo tako prikali natančen popis prebivalstva Dravske banovine z dne 31. marca 1931 in sicer glede na stanje okrajev in občin, ki so obstajale leta 1939. V drugi tabeli so združeni podatkih iz tabel obeh popisov prebivalstva iz leta 1921 in 1931, ki se nahajajo v prilogah. Obseg okrajev in avtonomnih mest je prilagojen stanju iz leta 1939. Zato je tudi nekdanje okrajno glavarstvo Murska Sobotica iz leta 1921 razbito na kasnejša okraja v Murski Soboti in Lendavi. Judovsko prebivalstvo iz prekmurskih občin iz leta 1921, katere so kasneje postale del novih večjih občin, je v tej

tabeli vključeno v okvir kasnejših občin.

Glede na ta popis se je število Judov v Sloveniji v desetih letih zopet zmanjšalo in sicer iz 936 na 820. V tem primeru padec ni tako katastrofalen kot takoj po vojni. Tudi v tem primeru pa gre prvenstveno na račun zmanjšanja judovskega prebivalstva. Leta 1931 se je njegovo število zmanjšalo samo še na 476 Judov (primerjaj zgornjo tabelo Število Judov v Murski Soboti, Lendavi ter v Beltincih in drugih prekmurskih vaseh) in so tako predstavljali samo še 58 % judovskega prebivalstva v Dravski banovini. Glavni krivec za nadaljnjo upadanje števila prekmurskih Judov je bila po vsej verjetnosti ekonomska zaostalost Prekmurja. Na slabo razvitem in omejenem prekmurskem tržišču je bila vedno bolj opazna konkurenca nejudovskega meščanstva, ki se je vedno bolj krepilo. Nasprotno pa so velika mesta v ostalih delih Jugoslavije ponujala ugodne priložnosti za gospodarski razvoj. Za prekmurske Jude so bila veliko bolj kot slovenska mesta privlačna hrvaška. V tridesetih letih 20. stoletja tako v ostalih slovenskih mestih zasledimo le nekaj prekmurskih Judov (v Ljubljani trgovskega potnika Josipa Boroša, trgovca Mavra Kleina in družino tipografa Arturja Kohna). Nasprotno je veliko prekmurskih Judov kasneje mogoče zaslediti v hrvaških mestih, predvsem v Zagrebu. Ta mesta niso nudila le ugodne gospodarske pogoje, temveč so bili prekmurski Judje že od nekdanj tudi rodbinsko tesno povezani z tamkajšnjimi Judi. Prekmurske Jude, ki so se izselili, pa niso nadomestili novi judovski priseljenci. Zato ne preseneča podatek, ki bo kasneje natančneje predstavljen, da je bila velika večina prekmurskih Judov bivala v Prekmurju že ves čas od nastanka jugoslovanske države, da so ti Judje zato skoraj vsi imeli jugoslovansko državljanstvo z domovinsko pravico v kakšni prekmurski občini, in da med njimi lahko najdemo le redke tujce, ki so se preselili šele za časa Jugoslavije.

V nasprotju s Prekmurjem se je drugje v Dravski banovini okrepilo število Judov v industrijskih mestnih središčih kot sta bili Maribor (s 64 na 81, skupaj s predmestnim Pobrežjem še več) in industrijsko hitro se razvijajoči Kranj (13). Če k Ljubljani prištejemo še njegovo dejansko predmestje Polje, se je tudi tu število Judov dvignilo na 110. S tem se je npr. v Mariboru tudi za malenkost povečal delež Judov glede na skupno prebivalstvo (0,24 %). Nasprotno se je na Ptuj, kjer je leta 1931 živel 31 Judov, njihov delež v primerjavi z naraščajočim skupnim prebivalstvom celo nekoliko zmanjšal (0,47 %). Prav tako se je zgodilo v Ljubljani (0,12 %). V drugih manjših slovenskih krajih je bila prisotnost judovskega prebivalstva odvisna od različnih lokalnih potreb in različnih, bolj ali manj naključnih vzgibov, zaradi katerih so Judje prebivali v teh krajih. Zlasti zanimivo je zmanjševanje števila Judov v Slovenskih Goricah, kjer so se podobno kot njihovi soverniki v Prekmurju preživljali kot vaški trgovci.

V primerjavi z ostalo Jugoslavijo je v Dravski banovini živel malo judovskega prebivalstva. V Dravski banovini so Judje predstavljali 0,07% skupnega prebivalstva, v Jugoslaviji pa je bilo vseh popisanih Judov 68.405 oziroma skoraj pol odstotka skupnega prebivalstva. Sorazmerno manj Judov kot v Dravski banovini je živel samo še v Moravski (vzhodni in osrednji del Srbije) in Primorski banovini (Dalmacija in zahodna Hercegovina).

Vse te gole številke iz statističnih podatkov pa nam v raziskavi o judovskem prebivalstvu današnje Slovenije pred, med in takoj po drugi svetovni vojni ne koristijo veliko, če za njimi ne stojijo konkretna imena. Ker popisne pole popisov prebivalstva iz let 1921 in 1931 niso dostopne, nam tako manjkajo tudi konkretni podatki o tistih stalnih ali začasnih

prebivalcih takratne Slovenije, ki so se opredelili za pripadnike judovske vere. Drugi način pridobitve konkretnih podatkov o judovskih vernikih so evidence članov judovskih verskih občin. Ker so vsi Judje določenega ozemlja morali biti člani na tem ozemlju pristojne judovske občine, bi morale judovske občine imeti zelo natančne evidence o svojih članih in s tem o celotnem judovskem prebivalstvu na svojem ozemlju. Zlasti še, ker so judovske občine vodile tudi od države uradno priznane matične knjige. Za judovske verske občine so bile te evidence toliko bolj pomembne, ker so njihovi polnoletni in gospodarsko samostojni člani morali plačevati verski davek, iz katerega so občine financirale svoje delovanje. Toda po drugi strani nekateri Judje prav zaradi tega svoje judovske verske pripadnosti niso hoteli prijaviti državnim oblastem in še manj pristojni judovski verski občini. S tem so se hoteli izogniti plačevanju verskega davka. Nezan esljive so bile tudi uradne evidence o judovskih vernikih. Ljubljanski mestni magistrat je tako npr. po prvi svetovni vojni vodil samo osebno evidenco prebivalstva, v okvir tega pa ni spadalo popisovanje glede na versko pripadnost. Za vodenje takšne evidence so bile po njihovem mnenju v primeru Judov pristojne judovske verske občine. Zato ni nič čudnega, če so prav podatki o nekdanjih kranjskih in štajerskih Judih zelo pomanjkljivi, saj so ves čas živeli pod pristojnostjo judovskih občin, katere so imele sedež izven njihovega ožjega ozemlja (Gradec 1893-1921, Zagreb 1921-1929, Varaždin 1921-1929 in Murska Sobota 1929-1941).

Nič čudnega torej, če tudi sami Judje z nekdanje Štajerske in Kranjske niso poznali natančnih podatkov o pripadnikih lastne judovske skupnosti. Ko so npr. ljubljanske županske oblasti konec leta 1927 zaslišale ljubljanskega judovskega trgovca Bollafija o stanju judovske skupnosti v ljubljanski oblasti, je menil, da je v Ljubljani le približno 10 judovskih družin, nekaj da jih je še na Bizeljskem, v industrijskih podjetjih v Kranju in še kje drugje. Družinski poglavarji teh desetih ljubljanskih judovskih družin so bili Adolf Lorant, Viljem Steinherz, Filip Goldstein, Feliks Moskovič, Stern, Simon Radnai, Huber, Heilig, Viljem Steinberg, Edvard Bader. Bollafio je bil uradnim oblastem poznan kot eden najbolj uglednih članov ljubljanske judovske skupnosti. Kot takšen je kar dobro poznal stanje te skupnosti v ljubljanski oblasti, saj se njegovi podatki za Bizeljsko ujemajo s podatki iz uradnih popisov prebivalstva par let kasneje. Kljub temu pa je ravno za domačo Ljubljano navajal odločno prenizko številko.

Podatki o teh in drugih Judih iz nekdanje Štajerske in Kranjske, katere omenjajo dokumenti, ki jih navajam v prejšnjem in v naslednjih odstavkih, so zbrani v tabeli Priloge 3: Poimenski seznam članov judovskih občin iz slovenske Štajerske in Kranjske konec dvajsetih let 20. stoletja.

Poimenske podatke o nekaterih članih judovske skupnosti z nekdanje Štajerske in Kranjske tako najdemo tudi v prošnji Judov iz ljubljanske in mariborske oblasti iz leta 1929, v kateri so se zavzeli za ustanovitev samostojne judovske verske občine na celotnem območju mariborske in ljubljanske oblasti, razen na območju srezov Murska Sobota, Dolnja Lendava, Čakovec in Prelog, so uspeli zbrati podpise 53 članov judovske skupnosti s stalnim bivališčem v srezih Ptuj, Ormož, Ljutomer, Maribor, Celje in Ljubljana. V imenu družin, torej soproge in mladoletnih otrok, so se pod prošnjo podpisali samo družinski poglavarji, zato je bilo skupno število teh Judov nekajkrat večje. Ob tem med njimi zopet manjka kar nekaj pripadnikov judovske skupnosti, saj naj bi jih bilo po popisu iz leta 1931 v teh srezih prisotnih vsaj 263 Precej Judov iz popisov prebivalstva se je v Sloveniji zadrževalo le kratek čas. V primeru, če je takrat ravnokar potekal popis

prebivalstva, so jih oblasti sicer popisale, toda sama judovska skupnost jih vseeno ni mogla šteti za svoje člana. Če so ga seveda sploh poznali kot Juda.

Mobilnost tega judovskega prebivalstva je bila namreč zelo velika. Od prej omenjenih Judov jih je npr. leta 1937, ko je bil narejen popis judovskega prebivalstva v Dravski banovini, tu živelo samo še 31. Zato je o njih zbranih veliko več podatkov kot o dvaindvajsetih Judih, ki jih kasnejši popisi judovskega prebivalstva več ne omenjajo (S. Biermann, Mavro Braun, Karl Fischer, Heinrich Fleiss, Josip Kohn, Emil Kohnstein, Vitěslav Konrad, Makso Kovač, Jakob Mandil, Karol Preis, Albert Rosenberger, Adalbert Ružička, Hugo Schulzer, Samuel Schwarz, Eduard Sessler, Ljudevit Sonnenschein, Miroslav Ausch, Viljem Steinherz, Miklos Stern, Arnold in Simon Stössl ter Ernest Zucker). Nekateri od teh Judov so skoraj sigurno umrli, drugi so se verjetno izselili v druge jugoslovanske kraje oziroma so se vrnil v tujino. Mnogi od teh Judov namreč sploh niso bili jugoslovanski državljani, zato je bila verjetno tudi njihova mobilnost toliko večja.

V seznamu iz leta 1929 so zlasti slabo zastopani ljubljanski Judje. Med podpisniki je bilo tako samo 9 Judov iz Ljubljane. Nasprotno je bilo iz celjskega sreza 15 in iz mariborskega celo 29. Glede na podatke judovskih verskih občin iz Varaždina in Zagreba pa bi moralo na Štajerskem živeti 38 družinskih poglavarjev, v Ljubljani pa celo 20 judovskih družin. Prav tako naj bi leta 1929 verski davek plačevalo dvajset ljubljanskih in samo štiriindvajset štajerskih Judov.

Veliko bolj obsežen je seznam ljubljanskih Judov, katerega je za potrebe evidence šoloobveznih otrok judovske vere 21. julija 1928 sestavil mestni magistrat v Ljubljani. Poleg dvanajstih družinskih poglavarjev, skupaj z njihovim poklicem in stanovanjem, so v tem seznamu zabeleženi tudi njihovi trije šoloobvezni otroci. Poleg petih oseb, ki se omenjajo v obeh seznamih, je v tem seznamu tako kar deset novo dodatnih ljubljanskih Judov. Med njimi najdemo celo Ebenspanger Oskarja, ki je že leta 1905 prestopil v katoliško vero. Hkrati je naveden še njegov oče Ebenspanger Albert in Spitzer Viljem. Obeh pa ni na seznamu članov judovske skupnosti iz leta 1937. Ebenspanger Albert je namreč takrat že umrl. Zelo natančne podatke (ime in priimek, datum in kraj rojstva, ime očeta in matere, sedanje bivališče in domovinska pristojnost) o šoloobveznih otrocih judovske vere in njihovih starših so poslali tudi iz brežiškega sreza. Zanimivo je, da večine od teh Judov kasneje ni več mogoče najti na seznamu iz leta 1937 (Anita Fischer, Jeanette Weiss, Štefica Salzberger in Mikša Proper), in da so prvi trije živeli na istem naslovu kot Josip Zwieback. Ta je kot poslovodja Jugo-tanina ostal v Sevnici vse do druge svetovne vojne in je tu celo pridobil domovinsko pravico.

Relativno dokaj popolne podatke o nekdanjih in sedanjih članih judovskih občin iz Dravske banovine so dostopni šele za leto 1937. 7. aprila tega leta je namreč Zveza judovskih verskih občin v Beogradu kot krovna organizacija vseh judovskih verskih občin v Jugoslaviji zaprosila Kraljevo bansko upravo Dravske banovine v Ljubljani, če ji lahko dostavi spisek Judov in njihovih bivališč na ozemlju Dravske banovine. Zveza judovskih verskih občin je spisek potrebovala zaradi vodenja čim bolj natančne evidence članstva judovskih verskih občin. Zato je banska uprava naročila vsem sreskim načelstvom in mestnim poglavarstvom, naj zberejo podatke o vseh Judih, ki bivajo na ozemlju Dravske banovine. Pri tem naj bi popisali tiste Jude, ki imajo judovsko vero in tudi tiste, ki so izstopili iz judovske vere in so bili takrat brez vere. Popisovali so rodbinsko, rojstno in dekliško ime, datum in kraj rojstva, državljanstvo, domovinsko pravico, poklic, bivališče

in od kdaj konkretna oseba biva v državi. Prvenstveno so popisovali tako imenovane družinske poglavarje. To so bili večinoma polnoletni samski ali poročeni moški. Žena in/ali otroci so bili tako njihovi družinski člani. Če je bila polnoletna ženska vdova, ločena ali samska, je bila prav tako popisana kot samostojna oseba in je bila družinski poglavar svojih morebitnih mladoletnih otrok. Zato so zbirali tudi natančne podatke o stanu samostojnih moških in ženskih oseb (poročen, vdovec, samec). Pri poročenih so vpisovali še ime in veroizpoved njegove žene ter imena in rojstne podatke njegovih mladoletnih otrok. Polnoletni otroci so bili navedeni že kot samostojne osebe. Posebej so zbirali še podatke o morebitnih spremembah rodbinskih imen in podatke o pridobitvi jugoslovanskega državljanstva za nekdanje tujce.

V naslednjih mesecih je banski upravi nato uspelo zbrati zahtevane podatke o Judih. Ti podatki so dokaj natančno odražali prisotnost judovskega prebivalstva v Dravski banovini okoli 1. maja 1937. Na podlagi zbranih podatkov so nato uradniki sestavili tabelo, v kateri so zbrani podatki o številčnem stanju Judov (judovske vere in brez vere) v Dravski banovini. Glede na te podatke naj bi tako sredi leta 1937 v Dravski banovini živelo 441 Judov (moških in samostojnih žensk) ter 310 njihovih družinskih članov (žene in mladoletni otroci). Skupaj so tako v tabeli zajeli 751 oseb. Posebno zanimivi so podatki o državljanstvu. Družinski člani so imeli državljanstvo svojih družinskih poglavarjev. V Dravski banovini je živelo kar precej tujih judovskih državljanov, saj je kar ena četrtina vseh družinskih poglavarjev imela tuje državljanstvo. Največ tujih državljanov je živelo v večjih mestih, kjer je najbolj prišla do izraza velika mobilnost judovskega prebivalstva. V Mariboru je bilo tako od prisotnih judovskih družinskih poglavarjev kar 37 % tujcev, v Ljubljani jih je bilo skoraj 57 %, v industrijsko hitro se razvijajočem Kranju pa celo 62 %. Ravno nasprotno je bilo v Prekmurju, v katerem je živelo 54 % prisotnega judovskega prebivalstva Dravske banovine. Tu je samo 5 % Judov imelo tuje državljanstvo. Ti podatki jasno odražajo ekonomsko zaostalost Prekmurja, ki ni pritegnila novih judovskih priseljencev.

V okviru raziskave so bili vsi podatki o Judih v Dravski banovini vneseni v tabele, katere so prikazane v Dodatku te raziskave. Pri tem se ni posebej vnašalo le poglavarjev družin, temveč tudi vse njihove družinske člane. Ostali podatki za njihove družinske člane (bivališče, državljanstvo, od kdaj bivajo v državi), ki jih prvotni popis ni zajemal, so bili dodatno vneseni glede na bivališče in državljanstvo družinskega poglavarja. V tabele je bilo tako skupno vnesenih 773 oseb. Ta številka za kar 22 oseb odstopa od tabele 7 Številčni seznam Judov (judovske vere in brez vere) v Dravski banovini. Kot kaže, so uradniki pri izdelovanju zgornje tabele izpustili kar nekaj družinskih članov. V srezu Lendava so tako npr. zabeležili dve osebi premalo, v okraju Murska Sobota in Ljubljana mesto pa vsakokrat po 7 oseb. Obenem je lahko več občin pri popisu tam prisotnega judovskega prebivalstva popisalo tudi ene in iste osebe. Štiričlanska družina ljubljanskega trgovca Evgena Bolaffia tako ni bila popisana samo v Ljubljani na Gledališki ulici 12. Istočasno so jih tako popisali tudi v štajerski občini Sveta Marjeta niže Ptuja, kjer so takrat stanovali v Moškanjih na številki 81, torej v malem kraju z dobrimi 500 prebivalci. Šele ob izbruhu druge svetovne vojne so se nato s Štajerske znova vrnil v rodno Ljubljano. V Prekmurju so bili verjetno dvojno zabeleženi Ebenspanger Salamon, Ebenspanger Ladislav, Ebenspanger Ernest in Preiss Ladislav, vsi iz okraja Murska Sobota. Te osebe so takrat verjetno ravno menjavale kraj bivanja, zato so jih najprej zabeležili na enem in nato še na drugem kraju. Ker je vsak od teh zapisov dragocen za rekonstrukcijo življenjske poti teh Judov, so ostali dvojno zapisani tako v zgornji tabeli kot v tabelah v Dodatku.

Podatki o številu Judov po posameznih okrajih in njihovih občinah ter po avtonomnih mestih so prikazani v tabeli 5 Judovsko prebivalstvo Slovenije v popisih iz leta 1921, 1931 in 1937. S tem je v tej tabeli na pregleden in primerljiv način prikazano število judovskega prebivalstva iz leta 1937 glede na prejšnja popisa prebivalstva iz leta 1921 in 1931. Iz tabele je jasno razvidno, da se je judovsko prebivalstvo v Prekmurju po letu 1931 še naprej zmanjševalo (iz 476 na 429), najbolj v lendavskem okraju (iz 207 na 159), oziroma v sami Lendavi (iz 171 na 136). Število Judovskega prebivalstva v Prekmurju naj bi tako v teh nekaj letih padlo iz 58 na 55 % skupnega števila Judov v Dravski banovini. Število judovskega prebivalstva se je zlasti povečalo v Ljubljani (iz 95 na 142), nasprotno pa naj bi v Mariboru celo padlo na stanje iz leta 1921 (iz 81 na 64).

Število Judov v Mariboru po vsej verjetnosti ni tako zelo upadlo kot kažejo te številke. Popis judovskega prebivalstva iz leta 1937 namreč ni povsem popoln. Tega se je zavedal tudi uradnik, ki je napisal poročilo o dobljenih rezultatih. Zanj tako podatki »očitno niso popolni in povsem točni«. Zato je raziskovalna skupine te podatke dopolnjevala še z različnimi drugimi arhivskimi in tiskanimi podatki o Judih na ozemlju današnje Slovenije in na ta način v Dodatku k tej raziskavi ustvarila razširjene tabele z čim večjim številom podatkov o Judih. Za vsakega posameznika je med drugim v tabelah zabeležen tudi vir, iz katerega so bili črpani njegovi podatki. V vseh tabelah v Dodatku so tako zbrani podatki o skoraj tisoč osebah. Med njimi so tako Judje iz popisa iz leta 1937 kot Judje, ki so bili lastniki različnih podjetij in zemljišč. Dodani so tudi vsi znani Judje, katere je okupator kot Jude preganjal med drugo svetovno vojno. Popisane so tako judovske osebe z judovsko vero kot osebe s katoliško, evangeličansko, pravoslavno ali kakšno drugo vero ter seveda še judovske osebe brez vere. Po možnosti so popisani tudi njihovi možje ali žene, ki niso bili Judi. Tako zbrani podatki o skoraj tisoč Judih ne odražajo nekega trenutnega stanja v judovski skupnosti, saj skupaj zajemajo podatke o osebah, ki so na ozemlju današnje Slovenije prebivale neko določeno obdobje med leti 1937/1945. Nekateri od njih so v tem času umrli naravne smrti, drugi so se odselili. Begunci in tisti priseljenci, ki so na tem ozemlju po letu 1937 bivali le krajši čas, niso popisani, temveč jih obravnavamo v posebnem poglavju o beguncih. Upoštevani pa so seveda vsi tisti tujci, ki so Dravski banovini imeli kakšno lastnino, čeprav so tu živeli le krajši čas.

3. Tuji državljani [Andrej Pančur, Mojca Šorn]

Po prvotnih podatkih iz leta 1937 je v Dravski banovini torej živelo 773 Judov, od katerih jih je 189 imelo tuje državljanstvo. Največ jih je imelo češkoslovaško državljanstvo (54), nato avstrijsko (37), madžarsko (31), poljsko (31) in nemško (19). Romunsko državljanstvo sta imeli dve osebi. Kot begunec pred oktobrsko revolucijo je imel Salomon Geršanovič še vedno rusko (oziroma sovjetsko) državljanstvo. Takšno državljanstvo je verjetno imela tudi njegova žena. Presenetljivo je italijansko državljanstvo imela samo ena oseba (Lavra Levi), ki se je v Ljubljano priselila šele pred par leti. V Ljubljani je bila nastanjena tudi Sara Joffe iz Egipta. Med ostalimi 584 osebami z jugoslovanskim državljanstvom niso vsi prihajali z ozemlja sedanje Slovenije. Glede na njihovo domovinsko pravico v drugih delih nekdanje Jugoslavije bi bilo danes najmanj 86 oseb državljanov drugih držav naslednic Jugoslavije. 63 bi jih imelo državljanstvo današnje Hrvaške, 14 Srbije, 7 Bosne in Hercegovine in 2 Makedonije. Nazadnje je bilo v popisu zajetih še 11 oseb, ki so bile brez vsakega državljanstva. Med njimi je bila štiričlanska družina Singer iz Kranja, ki je bila v postopku pridobivanja jugoslovanskega državljanstva

pred tem že odpuščena iz češkoslovaškega državljanstva, jugoslovanskega pa še ni dobila. Podobno verjetno še ni uspelo pridobiti jugoslovanskega državljanstva Wortman Sidoniji in Fani, ki sta bili po poreklu z Madžarske, in sta se v Lendavo priselili že pred prvo svetovno vojno. Lendavskemu kantorju Maksu Adlerju in njegovi ženi pa je kasneje uspelo pridobiti jugoslovansko državljanstvo. Leta 1939 je po 33 letih bivanja v Prekmurju dobil jugoslovansko državljanstvo tudi nekdanji ogrski državljan in lendavski trgovec Edvard Schwarz z družino. Čeprav je bil v popisu Judov iz leta 1937 zaveden kot apatrid, se je v resnici šele leta 1939 odrekel madžarskemu državljanstvu.

Pred drugo svetovno vojno je na vsem jugoslovanskem ozemlju vprašanje pridobivanja državljanstva urejal Zakon o državljanstvu kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev z dne 1. novembra 1928. Po tem zakonu so tuji državljani z naturalizacijo lahko postali jugoslovanski državljani, če so zaprosili za državljanstvo in bili takrat stari najmanj 21 let, če so na ozemlju jugoslovanske države nepretrgoma stanovali najmanj deset let, če so bili dobrega vedenja, če so lahko vzdrževali sebe in svojo družino, če jim je domača občina zagotovila sprejem v domovinsko zvezo in če so bili ali bodo bili sigurno odpuščeni iz tujega državljanstva. Še po bolj enostavnem postopku so jugoslovansko državljanstvo dobile osebe, ki so na ozemlju jugoslovanske države bivale nepretrgoma 30 let, ne da bi izpolnjevale v zadnjih desetih letih kakršne koli obveznosti do dosedanje domovine. Jugoslovanskega državljanstva pa ni bilo mogoče dobiti samo po redni poti po preteku najmanj desetih let, temveč tudi po izredni poti. Pred desetletnim rokom in brez odpusta iz tujega državljanstva so tako lahko dobili jugoslovansko državljanstvo tuji državljani, ki so dobili profesorsko službo na univerzi, nadalje osebe, sprejem katerih v državljanstvo zahtevajo državne koristi in naposled še osebe, ki imajo zasluge za državo. O naturalizaciji po izredni poti je odločal minister za notranje zadeve po odločbi ministrskega sveta.

Po redni poti je tako npr. državljanstvo leta 1938 pridobil tudi nekdanji avstrijski (oziroma takrat že nemški) državljan Izidor Ohrenstein iz Maribora. Bil je solastnik tekstilne tovarne Jugotekstil. Na ozemlju jugoslovanske države je nepretrgoma živel od leta 1915. Njegovi ženi je bilo ime Beata, bila je rojena Mariborčanka in je izvirala iz znane mariborske judovske družine Rossner. Imela sta tudi sina Josipa. Zase in za svojo družino je 17. avgusta 1938 vložil prošnjo za državljanstvo z domovinsko pravico v mestni občini Maribor. Prošnji je priložena še zapisniška izjava, da se prosilec odreka dosedanjemu državljanstvu, ker njegova bivša domovina ne pozna odpusta iz državljanstva. S tem se je verjetno elegantno izognil problemom, ki bi jih imel v avstrijskem Gradcu z nacističnimi oblasti. Prošnji za državljanstvo je priložil rojstni list, izvleček iz judovske matične knjige, npravstveno spričevalo predstojništva mestne policije v Mariboru z dne 19. maja 1938 in potrdilo mestnega poglavarstva v Mariboru z dne 12. avgusta 1938 o zmožnosti vzdrževanja sebe in rodbine. O njemu se je poročalo: »Prosilec je po narodnosti romunski Žid, rojen v Romuniji, vzgojen pa v naši državi, kjer biva že od zgodnje mladosti. Politično in moralno je v vsakem oziru zanesljiv. Zvez z inozemstvom nima, ker žive vsi njegovi sorodniki v naši državi in so naši državljani, starši pa so mu pomrli. Poročen je z domačinko, bivšo našo državljanko. Našim razmeram se je povsem prilagodil in vzgaja svojega otroka v narodnem duhu. Doma občuje v slovenskem, deloma tudi v nemškem ali romunskem jeziku. Za naše državljanstvo prosi, ker je na našem ozemlju vzgojen, ima tu vse svoje sorodnike in biva pri nas že 24 let. Zapustiti naše ozemlje nima namena. Politično se ne udeje, pač pa je član skoro vseh mariborskih humanističnih in tudi nacionalnih društev, zlasti pa podpira ubožne otroke naših obmejnih šol. Po poklicu je

tovarnar, solastnik tekstilne tovarne »Jugotekstil« v Mariboru, kjer je zaposlenih 300 naših domačih delavcev. Pritožb delavcev zoper lastnike te tovarne dosedaj ni bilo. Gospodarskih in socialnih ovir proti podelitvi našega državljanstva ni, zato kralj. Banska uprava priporoča ugodno rešitev prošnje.« Kraljeva banska uprave Dravske banovine je priporočala ugodno rešitev prošnje za priznanje državljanstva, ki jo je predložilo ministrstvu za notranje zadeve v Beogradu. Ta jo je ugodno rešilo in 6. decembra 1938 je Izidor Ohrenstein položil državljansko prisego.

Podobno je brez problemov jugoslovansko državljanstvo dobil nekdanji češkoslovaški državljan Artur Heller, ki je bil premožen kranjski industrialec in lastnik tovarne Tekstilindus. Artur je bil po izvoru češki Jud, vendar je bil poročen s katoliško Slovenko Doro, rojeno Heinricher. Tudi sam je prestopil v katoliško vero. Skupaj z ženo in sinom Dorijanom je po dobrih desetih letih bivanja v Kranju tako dobil jugoslovansko državljanstvo. Leta 1937 sta po več kot trideset letnem bivanju na ozemlju sedanje Slovenije jugoslovansko državljanstvo dobila tudi nekdanja avstrijska državljana Henrik in Irena Falter. Oba zakonca sta že leta 1916 prestopila v katoliško vero. Bila sta lastnika kar precejšnjega premoženja, in sicer veleposesti in tovarne lesnih izdelkov v Jurklostru ter Prve jugoslovanske tvornice za podplatnike in druge lesne izdelke v Rimskih Toplicah.

Podobno je po tridesetih letih bivanja v državi dobil leta 1938 jugoslovansko državljanstvo tudi nekdanji avstrijski državljan Evgen Stern in njegova žena Olga. Stern je bil solastnik podjetja znanega ljubljanskega gradbenega podjetja Dukić in drug ter lastnik več hiš v Ljubljani. Njegovo premoženje so npr. leta 1938 ocenili na 6 milijonov dinarjev. Odločitev za pridobitev jugoslovanskega državljanstva se je izkazala za zelo modro, saj so po priključitvi Avstrije k nacistični Nemčiji leta 1938 tam nemudoma začeli izvajati arizacijo judovskega premoženja. S tem sta se zakonca Stern vsaj za nekaj časa uspela izogniti preganjanju.

Bolj ko se je nacistična Nemčija širila po Srednji Evropi, bolj je postajalo jugoslovansko državljanstvo privlačno za srednjeevropske Jude. Po Nemški priključitvi Avstrije 13. marca 1938 so Judi z avstrijskim državljanstvom čez noč postali nemški državljani. Nič čudnega torej, če so se tisti, ki so že dlje časa prebivali v Dravski banovini odločili zaprositi za jugoslovansko državljanstvo. Ko si je Nemčija 30. septembra 1938 pripojila češke Sudete in je nato 15. marca 1939 anektirala še preostali del Češke in tu ustanovila Češko-moravski protektorat, so tudi nekdanji češki Judje sedaj nenadoma postali nemški državljani ali pa državljani Češko-moravskega protektorata. Zato je tudi za te Jude jugoslovansko državljanstvo postalo izredno zanimivo. Toda ravno v tem času so jugoslovanske oblasti prenehale biti dojemljive za podeljevanje jugoslovanskega državljanstva tujim Judom.

Tako je bila celo zavrnjena prošnja bogate veleposestnika in industrialca in Loke pri Žusmu Karla Königa. Čeprav se je o njem poročalo, »da je prosilec v moralnem oziru neoporečen in državljansko-politično zanesljiv«, da se je »našim razmeram in našemu življenju /.../ popolnoma prilagodil in se priučil slovenskega jezika« ter je izkazal premoženje, je banska uprava vseeno menila, »naj bi se prošnji ne ugodilo, ker je prosilec žid.«

Še manj možnosti za pridobitev državljanstva so imeli Judje, ki niso bili premožni in so bili po vrhu še zaposleni v poklicih, kjer naj bi bilo dovolj domače delavne sile. Češkoslovaški državljan z domovinsko pravico v Bratislavi Schacherl Robert je bil po poklicu tkalski mojster in je s petčlansko družino bival v Mariboru. Na ozemlju

jugoslovanske države je neprekinjeno živel od leta 1921. Prošnjo za priznanje jugoslovanskega državljanstva je vložil šele po uničenju Češkoslovaške leta 1939. O njemu se je poročalo, »da je prosilec po poreklu slovaški žid. V moralnem in političnem pogledu je zanesljiv. V našo državo je prišel radi eksistence in si je isto pridobil kot tkalski mojster. Tudi državljanstvo si želi pridobiti iz zgolj materialnih motivov. Nahaja se v srednjih materialnih prilikah in mora z mesečno plačo 2000 din preživljati in vzdrževati sebe in številno družino. Ker je prosilec po poreklu žid, dalje je njegova zaposlitev kot tkalski mojster na škodo domačih mojstrov, katerih nimamo dosti izučениh, pa ne morejo dobiti zaposlitve, je Kr. banska uprava mnenja, da se prosilcu, kljub izpolnjenim pogojem za pridobitev državljanstva, isto iz socialno gospodarskih razlogov ne bi podelilo.« Ministrstvo za notranje zadeve v Beogradu Robertu Schacherlu seveda ni podelilo jugoslovanskega državljanstva. S podobnimi argumenti je bila zavrnjena tudi prošnja za državljanstvo češkoslovaškega Juda Oskarja Eisnerja, ki se je v Mariboru preživljal kot obratovodja tekstilne tovarne Jugosvila: »Podelitev državljanstva prosilcu bi bila samo v škodo našim gospodarskim in socialnim interesom«. Zaradi judovskega porekla so bile zavrnjene tudi tiste prošnje, kjer so prosilke že imele sorodstvo z jugoslovanskim državljanstvom. Tako se je npr. zgodilo sorodnicama znane mariborske Judovske družine Kohnstein. V nasprotju z vsemi temi negativnimi izkušnjami pa so bili tudi pozitivno rešeni primeri. Madžarska Judinja Markovič Etelka je tako npr. leta 1940 dobila jugoslovansko državljanstvo, čeprav je bila brez vsega premoženja in jo je podpiral njen brat v Lendavi.

Z leti tuji Judje v Jugoslaviji niso le vedno težje dobivali jugoslovanskega državljanstva, temveč so imeli vedno večje težave že pri podaljševanju dovoljenja za bivanje v državi. Češkoslovaški Jud Jurij Pollak je bil v Mariboru od leta 1938 zaupnik tovarne Suitex S. A. Glarus iz Švice, ki je bila lastnica Mariborske tekstilne tvornice E. Zelenka & Co. Skupaj s svojo štiričlansko družino se je ves čas bivanja v Mariboru boril za podaljšanje bivanja. Ko je namreč leta 1939 znova zaprosil za podaljšanje bivanja, mu je bil z odločbo z dne 19. maja 1939 določen rok za izselitev iz države do 31. maja 1939. Pollak je nato vložil novo prošnjo in 7. junija 1939 je bilo sklenjeno, da se izselitev odloži. 19. junija 1939 je nato prejel dovoljenje za nadaljnjo bivanje v državi do 30. septembra 1939. 16. septembra 1939 je vložil novo prošnjo za podaljšanje bivanja. Predstojnik mestne policije Maribor je kraljevski banski upravi v Ljubljani ob tem poročal, »da se o njegovem moralnem in političnem slovesu ne more poročati nič slabega« in da se »politično /.../ ne eksponira.« Toda v tem času se je usoda družine Pollak hudo zapletla. Na podlagi prejšnjega dovoljenja za bivanje v Jugoslaviji bi se on in njegova družina morala po pretečenih treh mesecih do konca septembra 1939 izseliti iz Jugoslavije. Predstojništvo mestne policije v Mariboru je tako 29. 1. novembra 1939 poročalo kraljevski banski upravi v Ljubljani, da »Pollak Jurij začasno nima nobenega dovoljenja za bivanje.« Toda v tem trenutku je jugoslovanska vlada začasno ustavila postopke proti Judom in jim je s tem dovolila nadaljnje bivanje v državi. Predstojništvo mestne policije v Mariboru je zato februarja 1940 pozvalo Jurija Pollaka, naj vloži novo prošnjo za podaljšanje bivanja v državi. 14. februarja je tako Pollak zase in za svojo družino vložil novo prošnjo, katera mu je bila nato odobrena za obdobje od 27. februarja 1940 do 20. februarja 1941. 20. januarja 1941 je zato Jurij Pollak v svojem imenu in v imenu svoje družine vložil novo prošnjo za podaljšanje bivanja. Toda to pot mu predstojništvo mestne policije v Mariboru ni bilo več naklonjeno in je zaradi nove uredbe kraljevi banski upravi priporočilo, »da /.../ se njegova prošnja za nadaljnje bivanje /.../, ker je žid, ne ugodí.« Drugih pomislekov proti njemu ni imela, saj je hkrati tudi poudarila, da je »Pollak Jurij /.../ solastnik tekstilne tovarne

Zelenka & Co. v Mariboru« in da se »glede moralnega in političnega ponašanja /.../ zoper imenovanega ne more ničesar slabega poročati. Predkazni nima zabeleženih.«

4. Izstopi iz judovske vere [Andrej Pančur, Mojca Šorn, Renato Podberšič, Damjan Hančič]

Ker so bili statistični prikazi judovskega prebivalstva v Habsburški monarhiji in prvi jugoslovanski državi narejeni na podlagi popisov judovskih vernikov, je bilo dejansko število Judov vedno nekoliko večje. K Judom bi bilo tako potrebno prišteti tudi mnoge posameznike, ki so izstopili iz judovske vere. Zaradi asimilacije, družbenega vzpona, poklicne kariere in porok z nejudovskimi partnerji so namreč mnogi Judje v vedno večji meri zapuščali judovsko vero. Zato naj bi bilo resnično število judovskega prebivalstva na ozemlju današnje Slovenije pred drugo svetovno vojno veliko večje.

V strokovni literaturi se tako pogosto navaja, da je število Judov v Prekmurju med obema svetovnima vojnoma upadalo tudi zato, ker »se je v ljudskem štetju leta 1931 veliko judov opredelilo za ateiste.« Vendar pri tem pod oznako ateisti v resnici niso mišljeni dejanski ateisti, temveč brezverci. Pred drugo svetovno vojno so bili brezverci osebe, ki so uradno izstopile iz kakšne verske skupnosti ali cerkve in niso (še) vstopile v drugo versko skupnost ali cerkev. Pogosto so takšne osebe kasneje sprejele drugo vero. Nekateri od njih pa tudi po izstopu iz svoje nekdanje verske skupnosti niso vstopili v novo in jih zato lahko označujemo kot ateiste. Glede na izvedene popise prebivalstva je bilo tako leta 1921 v Sloveniji (v okviru Jugoslavije) 122 brezvercev in drugih oseb, ki niso navedle podatkov o svoji veroizpovedi. V Prekmurju jih je bilo samo 5 (4 v Murski Soboti in eden v Tešanovcih), največ pa jih je bilo seveda v največjih mestih, v Ljubljani 57, Mariboru 30 in Celju 8. Leta 1931 je število brezvercev v Dravski banovini naraslo že na 257 (in 8 oseb brez znanih podatki). Ta porast brezvercev bi torej lahko šel na račun povečanja izstopov iz judovske vere.

Vendar je pri tem treba vedeti, da iz svoje vere niso izstopali le pripadniki judovske verske skupnosti, temveč so posamezniki ves čas prav tako izstopali tudi iz drugih verskih skupnosti in cerkva. Do velike večine izstopov je prišlo zaradi porok med pripadniki različnih veroizpovedi. V slovenskem delu jugoslovanske države je namreč še vedno veljala nekdanja avstrijska zakonodaja. Tako so še vedno veljala določila avstrijskega občega državlanskega zakonika o absolutni nerazvezljivosti katoliških zakonov. Po prvi svetovni vojni se je ta zakonodaja razširila še na Prekmurje, kjer je prej veljala veliko bolj liberalna ogrska zakonodaja iz leta 1895. Po letu 1929 pa so katoličani zaradi sprejemanja nove zakonodaje lahko npr. prestopili v islamsko ali pravoslavno vero in se nato znova poročili. Zato je velika večina verskih prestopov pred drugo svetovno vojno šla na račun izstopov iz katoliške vere, zlasti še, ker je bila katoliška cerkev v Sloveniji v Sloveniji absolutno najštevilčnejša verska skupnost.

V Sloveniji je ves čas do druge svetovne vojne veljal tudi 64. paragraf občega državlanskega zakonika, po katerem niso bile veljavne poroke med kristjani in osebami, ki niso pripadale krščanski veri. Tako je tudi za poroke med kristjani in Judi veljal zadržek verske različnosti. Zakon o medkonfesionalnih odnosih z dne 25. maja 1868 je namreč olajšal sklepanje mešanih zakonskih zvez samo med pripadniki različnih krščanskih cerkva. Če pa je npr. katoličan hotel skleniti zakonsko zvezo z Judom, je moral najprej dobiti dovoljenje od države in od katoliške cerkve, drugače se ni mogel poročiti.

Za razliko od Ogrske v avstrijski polovici monarhije ni bila uvedena obvezna civilna poroka, temveč je obstajal samo institut civilne poroke v sili. Zato se posamezniki niso mogli poročiti mimo verskih in državnih oblasti.

Po takšni poti je morala npr. iti tudi katoličanka Sidonija Novak, uradnica iz Murske Sobote, če se je hotela poročiti z judovskim očetom svojega nezakonskega otroka, Andrejem Fischerjem. V svoji prošnji je Sidonija tudi zagotovila, da se bosta poročila v katoliški cerkve in »da bodo vsi otroci obojega spola ostali moje vere t. j. katoliške in da se moj mož ne bo nigdar vmešaval v moje, kakor tudi ne v izpolnjevanje verskih dolžnosti otrok.« Levantinski knezoškofijski ordinariat iz Maribora je tako 11. oktobra 1937 na podlagi papeževega pooblastila z dne 1. oktobra 1937 podelil Sidoniji Novak izpregled zadržka različnosti vere, hkrati pa je dobila dovoljenje za poroko tudi od Kraljeve banske uprave Dravske banovine. Podobno je župni urad Marijinega Oznanjenja v Ljubljani spregledal zakonski zadržek različnosti vere katoličanki Ebenspanger Mariji Lujizi, da se je lahko poročila z inženirjem Brunom Mikolaschem, ki je bil judovske vere.

Za otroke, ki so odraščali v versko mešanih zakonih, sploh ni bilo nujno, da so bili vzgajani v prevladujoči katoliški veri. Še vedno veljaven avstrijski zakon z dne 25. maja 1868 o medkonfesionalnih odnosih je tako določal, da so imeli v mešanih zakonih sinovi očetovo vero in hčerke materino vero. Vendar sta pri tem imela zakonca možnost, da s pogodbo pred ali po poroki določita ravno nasprotno versko pripadnost svojih otrok oziroma, da imajo otroci samo očetovo ali samo materino vero. Nezakonski otroci so seveda dobili vero svoje matere. Družina Kos iz Maribora je zelo lep primer versko mešane družine, kjer so imeli tudi otroci različno vero. Jelka Kos z dekliškim priimkom Göstl je tudi v poroki obdržala svojo judovsko vero. Njen mož Hinko je bil katoličan, zato so bili katoličani tudi vsi trije njegovi sinovi. Nasprotno sta bili obe hčerki judovske veroizpovedi.

V Sloveniji ni bilo veliko primerov takšnih mešanih porok. Veliko bolj pogosti so bili primeri, da je posameznik preprosto izstopil iz judovske verske skupnosti. Te osebe, ki so z izstopom ostale brez vere, so imele pred seboj dve možnosti. Lahko so preprosto ostali brezverci in se kot takšni tudi poročali. Še več pa je primerov, da so nato vstopili v kakšno drugo versko organizacijo. Tudi v teh primerih je zanje še vedno veljal avstrijski zakon z dne 25. maja 1868 o medkonfesionalnih odnosih. Po tem zakonu je imel vsakdo (ki je bil duševno in čustveno zdrav) po izpolnjenem 14. letu pravico do proste izbire veroizpovedi po svojem lastnem prepričanju. Izstop iz verske skupnosti je dobil zakonsko veljavnost, ko je izstopajoča oseba svoj izstop javila politični oblasti, katera je nato obvestila predstojnika verske skupnosti, katere član je bila prej ta oseba. Če je hotela ta oseba nato vstopiti v drugo versko skupnost, je morala razloge za ta prestop pojasniti predstojniku svoje prejšnje verske skupnosti. Z izstopom staršev so avtomatično dobili novo vero tudi njihovi otroci do 7 leta. Otroci med 7 in 14 letom pa vere niso mogli več menjavati.

Po tako predpisanem postopku je potekal tudi izstop Štefanije Kohnstein. Štefanija je bila rojena 1. septembra 1902 v Mariboru, kjer je imela tudi domovinsko pravico in s tem tudi jugoslovansko državljanstvo. Po poklicu je bila zasebnica, ki je stanovala na Vojašniškem trgu 5 v Mariboru. 12. decembra 1924 je srezkemu poglavarstvu v Mariboru levi breg prijavila svoj izstop iz judovske vere. O tem izstopu je srezki poglavar nato obvestil nadržinat judovske verske občine v Varaždinu, ki je bil v teh letih pristojen za mariborske judovske vernike, prosvetni oddelek za Slovenijo v Ljubljani in seveda tudi

samo Štefanijo Kohnstein. Pri tem so ji še dali na znanje, da mora o svojem vstopu v drugo vero osebno obvestiti predstojnika ali dušnega pastirja izbrane vere.

V Habsburški monarhiji samo število izstopov iz judovske vere nikoli ni bilo zelo visoko. Zato celo na Dunaju, ki je bilo največje mesto s sorazmerno največ prestopi, ni bilo število konvertitov glede na ostalo judovsko prebivalstvo tega mesta nikoli posebno visoko. V povprečju je pred razpadom Habsburške monarhije v njenem avstrijskem delu vsako leto iz judovske verske skupnosti izstopilo 840 do 900 oseb kar je znašalo letno 1 izstop na okoli 1400 Judov. Na ozemlju današnje Slovenije, kjer je bilo zelo malo judovskega prebivalstva, je moralo tako biti tudi zelo malo verskih izstopov. Znanih je nekaj primerov iz Ljubljane. V letih 1890/91 so tako iz judovske v katoliško vero prestopili Leopold Grünfeld (rojen 29. aprila 1868), njegova mati ter njegova ločena žena in vsi njuni otroci. Leta 1905 se je pokristjanił ljubljanski trgovec Oskar Ebenspanger, ker se je poročil s hčerko trgovca Schusterja. Leta 1913 se je prav tako zaradi (že svoje druge) poroke s katoličanko spreobrnil ljubljanski trgovec Pavel Pollak. Oba trgovca sta v Ljubljani uspešno delovala še med obema svetovnima vojnama. Istega leta se je v katolištvo spreobrnil še bančni uradnik Ganz Oton. Med vojno pa lahko zasledimo nekaj primerov verskih prestopov, povezanih s prihodom večjega števila vojaškega osebja. Decembra 1914 sta v katoliško vero tako prestopila vojaški zdravnik Marcel Labor in njegova žena Elza, naslednje leto pa je prestopil še stotnik Janez Rosenberg. Takoj po vojni leti 1919 je skupaj s svojo ženo iz judovske vere izstopil inženir Karl Pick (rojen 25. februarja 1878). Odselila sta se še istega leta. Istega leta je izstopil še Vilijem Steinberg, ki je bil nato še leta 1937 brez konfesije.

V Arhivu župnije Marijinega Oznanjenja v Ljubljani so v Matici za konvertite navedeni tudi tisti Judje, ki so po svojem izstopu iz judovske vere nato sprejeli katoliško vero. V tabeli Priloge 4: Prestopi Judov v katoliško vero v Ljubljani so tako navedeni vsi Judje, ki so v Ljubljani v 20. stoletju konvertirali v katoliško vero. Med njimi najdemo tudi nekatere v študiji že omenjene Jude. Takoj po prvi svetovni vojni sta tako 1. julija 1920 katoliško vero sprejela samo še trgovec Peter Pollak in njegova hčerka Marija. 21. septembra 1926 je katolištvo prevzel še tehnik Fried Jožef, 21. aprila 1928 pa naposled še inženir Hugo Vajk. V 20. letih 20. stoletja je torej le zelo malo Judov zapustilo judovsko vero in še ti kasneje ponavadi niso več prebivali na ozemlju današnje Slovenije.

Število izstopov iz judovske vere in prestopov v katoliško se je nekoliko povečalo šele v 30. letih 20. stoletja. Leta 1932 so tako v Ljubljani judovsko vero zapustile tri osebe. Osemletni učenec Miroslav Stark je 2. junija 1932 celo konvertiral v katoliško vero. Toda glavni prelom se je zgodil šele po 30. januarju 1933, ko so v Nemčiji prevzeli oblast nacisti in so v skladu s svojo antisemitsko politiko kmalu začeli izvajati vedno bolj stroge proti judom uperjene rasne zakone. Judje so se takšnemu preganjanju hoteli izogniti tudi z izstopanjem iz judovske vere. Nemir je zajel tudi Jude iz drugih evropskih držav, zlasti Jude s tujimi državljanstvi. Zaradi negotovosti svoje usode so se nekateri odločili izstopiti iz judovske verske skupnosti. V Ljubljani sta tako npr. leta 1933 izstopila dva, leta 1934 pa še ed Jud. Tega leta so v Ljubljani katoliško vero prevzeli štirje Judi (Ladislav Pollak, Lukacs Andrej /Lobstein, Gizela Schlesinger in Margareta Becker Fleischmann). Leta 1935 je iz Judovske verske skupnosti izstopila samo še Erna Schaherl. Podobno je bilo tudi v srezu Murska Sobota, kjer je leta 1934 iz judovske vere izstopila ena oseba, leta 1935 še ena oseba, leta 1936 znova ena oseba, leta 1937 pa tri osebe.

Toda do bolj množičnih izstopov iz judovske verske skupnosti je prišlo šele po letu 1938. 13. marca 1938 si je namreč nacistična Nemčija priključila sosednjo Avstrijo, na podlagi Münchenskega sporazuma 30. septembra 1938 si je lahko pripojila češke Sudete, 15. marca 1939 je nato anektirala še preostali del Češke in tu ustanovila Češko-moravski protektorat. Zelo veliko štajerskih in kranjskih Judov je prihajalo s teh ozemelj. Mnogi so še vedno imeli državljanstvo nekdanje Avstrije ali Češkoslovaške, zaradi česar so sedaj nenadoma postali državljani nacistične Nemčije ali pa Češko-moravskega protektorata. Zato se je sedaj kar nekaj teh Judov odločilo, da bo izstopilo iz judovske verske skupnosti. V Ljubljani naj bi leta 1938 iz judovske vere izstopilo 9 oseb (tri leta pred tem pa prav nihče). V srezu Murska Sobota je leta 1938 svoj izstop iz judovske vere najavilo že 9 oseb, naslednje leto pa še dve osebi. Leta 1938 je na upravni oddelek Kraljeve banske uprave Dravske banovine tako prišlo 10 vlog za izstop iz judovske vere, v naslednjih dobrih dveh letih pa je vse do začetka druge svetovne vojne v Jugoslaviji aprila 1941 prispelo še dodatnih 19 vlog. Toda z eno samo izjemo so vse te vloge izginile iz arhiva. Ker pa se osem teh oseb ne pojavlja v spisku članov judovske verske skupnosti iz leta 1937 (Ausch Gizela, Fischer Hanuš, Fischer Suzana, Kaufman Kurt, Schwarz Ana, Sekler Arnold, Stein Dagmar in Süßman Ervin), so verjetno bile skoraj brez izjeme tuji državljani, ki so si poskušali prikriti svojo judovsko identiteto. Poleg njih sta judovsko vero zapustila še Nadai Ladislav iz Murske Sobote in osemnajstletna Mariborčanka Getruda Schacherl, ki je bila češkoslovaška državljanka.

Več podatkov imamo o nekdanjih članih judovske verske skupnosti, ki so se odločili stopiti v katoliško cerkev (gl. tabelo Priloge 4: Prestopi Judov v katoliško vero v Ljubljani). Od dvanajstih spreobrnjenecv iz leta 1938 samo dva nista tudi na seznamu članov judovske verske skupnosti iz leta 1937 (Steiner Höllwarth Marija in Bassan Jožef). Že 4. maja 1938 se je v katolištvo spreobrnila celotna družina Alles, ki je imela avstrijsko državljanstvo in domovinsko pravico na Dunaju, in je v Ljubljani živela že od leta 1933. Že 10. oktobra 1938 jim je sledila prav tako avstrijska družina Frankl z Dunaja, katera se je v Ljubljano priselila šele leto pred tem. Zanimivo je, da jim njihova osemnajstletna hči Herta ni sledila v katoliško vero: 11. novembra 1938 je v katoliško vero prestopila še češka družina Stern, ki je v Ljubljani bivala že od leta 1908. Toda materi in obema hčerkama to pot pri tem ni sledil njihov mož in oče Otokar. Precej bolj temeljito se je ustvarjanja nove identitete lotil stavbni inženir in obratovodja podjetja Dukić in drug iz Trbovelj Zoltan Szekely. Ker je bil madžarski državljan z domovinsko pravico v Budimpešti in je od leta 1918 živel v jugoslovanski državi, je že pred letom 1937 zaprosil za jugoslovansko državljanstvo. Poleg novega državljanstva pa si je 27. oktobra 1938 priskrbel še novo katoliško vero. Vendar mu žena in obe hčerki pri tem nista sledile. Šele v osemindesetem letu starosti je 14. marca 1939 v katoliško vero vstopila tudi Adela Pollak, ki je bila vdova po znanem ljubljanskem judovskem trgovcu Robertu Pollaku (brat že omenjenega Pavla Pollaka). Leta 1939 sta iz judovske vere izstopila še dva Juda, ki sta bila že nekaj časa del judovske skupnosti na Slovenskem. Tega leta je tako izstopil solastnik Prve mariborske tovarne pletenin Ivan Reichmann. Ta je bil takrat še vedno avstrijski državljan z domovinsko pravico na Dunaju, toda že leta 1940 mu je po štirinajstih letih bivanja v državi uspelo dobiti jugoslovansko državljanstvo. Leta 1939 je izstopila še soproga tovarnarja Tekstilne tovarne Laško Hermina Břečka, rojena Tausig, ki je bila tako kot njen mož češkoslovaška državljanka.

Razen teh znanih Judov z ozemlja današnje Slovenije so judovsko vero zapustili tudi številni tujci, ki so tu ostali le krajši čas. Takšen je bil tudi Siegfried Fischler, ki ima edini

ohranjeno dokumentacijo o svojem izstopu iz judovske vere. Ker je bil poljski državljani iz Varšave, je potem, ko je v Kamniku podal izjavo, da izstopa iz judovske vere, Kraljeva banska uprava Dravske banovine 27. 3. 1939 obvestila pravni oddelek ministrstva za zunanje zadeve v Beogradu in mu naročila, naj o tem izstopu obvestijo jugoslovansko veleposlaništvo v Varšavi. To veleposlaništvo je nato te podatke posredovalo pristojnim poljskim organom oziroma pristojni judovski občini. Maja 1939 je nato Siegfried vstopil v starokatoliško vero. Istega leta so nato iz judovske vere izstopili še Leon Bulova, Aleksander, Franc in Jožef Kahan, Miloš Polak, Jene Steiner, Šarlota Stein, Augusta Neumann rojena Weiss in nenazadnje še verjetno jugoslovanska državljanka iz Slovenije Frančiška Hanžekovič rojena Friedmann. V Ljubljani pa je 27. aprila 1941 v katoliško cerkev vstopila Ana Luisa Dierenbach rojena Pick in njena dva sinova.

Sam začetek druge svetovne vojne v Evropi 1. septembra 1939 ni povzročil bolj množičnega zapuščanja judovske vere. Precej več izstopov pa je bilo nato leta 1940. Samo do konca oktobra 1940 je npr. v srezu Murska Sobota svoj izstop najavilo 16 oseb. Od znanih Judov z ozemlja današnje Slovenije so tega leta 1940 izstopili mariborski Judi Franjo/Franc Mautner, Henrik Georg Mautner in Marija Mautner. V Mariboru sta izstopila tudi zakonca Gintz Hinko in Marta, ki sta bila nekdanja češkoslovaška državljana. Od prekmurskih Judov je npr. izstopila Nadai Ana rojena Singer. Poleg njih sta izstopili še Marta Rosenberg in Ljudmila Pollak, katera je konec aprila vstopila še v katoliško cerkev.

Ves ta čas pa so bili tudi zelo redki primeri, da so katoličanke, ki so se poročile z Judi, prestopile v judovsko vero. Takšen primer je bila Pavla Čečovnik iz Maribora, ki je zaradi poroke z judovskim strojnim inženirjem Ervinom Landauom sprejela judovsko vero. Judovsko vero je imela še ob popisu članov judovske verske občine leta 1937. Ko so v naslednjih letih Judje začeli pospešeno zapuščati svojo vero, Pavle med njimi ne najdemo. Še bolj zanimiv pa je primer baletke Vodišek Erne rojene Mohar, ki se je leta 1905 rodila v Ljubljani. Leta 1935 je izstopila iz katoliške vere in je prevzela judovsko vero. Mogoče je bil njen prestop posledica ločitve od katoliškega zakonskega moža, saj je bila leta 1937 zabeležena kot ločenka.

Ko je vojna 6. aprila 1941 naposled zajela tudi ozemlje Dravske banovine je nastopil zadnji val izstopov iz judovske vere. Italijanski okupator je namreč v zasedeni Ljubljanski provinci nekaj časa še toleriral te izstope. Že 5. junija 1941 je dal znani ljubljanski trgovec Otto Lorant in njegova žena Edith krstiti svojo šestletno hčerko Katarino Marijo. Že sedem dni kasneje se je v katoliško vero spreobrnil tudi direktor Akcijske družbe za kemično industrijo Bader Edvard. Čeprav bi to moral storiti že pred samim prestopom, je nato šele par dni kasneje (16. julija 1941) obvestil ljubljansko mestno poglavarstvo, da izstopa iz judovske verske skupnosti. V. d. načelnik domovinskega oddelka mestnega poglavarstva se je 21. 12. 1941 obrnil na Visoki komisariat za Ljubljansko pokrajino, da naj o izstopu obvesti sremski nadržabinat v Vukovarju, vendar je visoki komisariat šele 17. 5. 1943 o izstopu obvestil italijanski konzulat v Zagrebu. Ljubljanski trgovec Josip Banjai in njegova žena Blanka sta v katoliško vero vstopila 15. avgusta 1941. Vendar ob tem ni podatkov, da bi pred tem sploh izstopila iz judovske verske skupnosti. Upravno veliko bolj vestna je bila ljubljanska Judinja Lidija Steinberg, ki je na isti dan 27. oktobra 1941 izstopila iz judovske in vstopila v katoliško vero. V. d. načelnik domovinskega oddelka preko visokega komisariata za Ljubljansko pokrajino se je ob tem obrnil na italijanski konzulat v Gradcu, da naj o izstopu obvesti pristojni rabinat v Gradcu.

Vse kaže, da so se ti prestopi vršili v izredni naglici. Vse te osebe so namreč imele jugoslovansko državljanstvo in so že kar nekaj časa prebivale v Ljubljani. Zakonca Lorant sta verjetno hotela izkoristiti priložnost, ko njuna hčerka še ni bila stara 7 let. Glede na takrat še vedno veljavno avstrijsko zakonodajo namreč med 7. in 14. letom vere ne bi smela več spreminjati. Zakonca Banjai edina nista imela domovinsko pravico v Ljubljani, temveč v Subotici. Zato sta se upravičeno bala, da jih bo italijanski okupator kot vse ostale tuje Jude interniral v italijanska taborišča. Podobne usode so se bali tudi ostali ljubljanski Judje, saj je že 8. novembra 1941 prvi transport odpeljal Jude v južno italijansko taborišče Ferramonte di Tarsia.

Glede na naglico, s katero so ti Judje prevzeli katoliško vero, lahko upravičeno dvomimo, da je bil ves postopek izpeljan skladno s takrat še vedno veljavno avstrijsko zakonodajo. Državni uradniki so izjave o izstopu poslali celo na napačne naslove, saj ljubljanski Judje že dolgo časa niso bili več člani judovskih verskih občin v Gradcu ali Varaždinu, temveč v Murski Soboti. Poleg tega lahko tudi upravičeno domnevamo, da je duhovnik, ki je vpisoval verske prestopne, te vnašal na lastno pest. Znano je na primer pričevanje, da je v Ljubljani neki neznani duhovnik judovskim beguncem lahko priskrbel ponarejene katoliške krstne liste. Mnogi Judje pa so se verjetno zadovoljili že s potrdilom o prestopu v katoliško vero (npr. Dietrichstein Franc, Pollak Ruža, roj. Velczer, Golik Viljem, Golik Vera rojena Gostl, Golik Aleksander, Golik Štefan, Mauer Sigmund Peter, Eisenstätter Leopold, Stern Vera, Rosenfeld Bernhard, Rosenfeld Klara rojena Donnath in Weiss Ciril). Med njimi je bil tudi zagrebški Jud Artur Silberstein, ki je bil pred vojno solastnik Tvornice tanina Medvode in mu je pred ustaškim nasiljem na Hrvaškem uspelo pribežati v Ljubljano.

Drugi judovski begunci so tekom leta 1941 o svojem izstopu preprosto obvestili mestno poglavarstvo v Ljubljani. Ta je izjavo o izstopu poslalo na Visoki komisariat za Ljubljansko pokrajino, katero bi nato moralo o izstopu obvesti judovsko versko občino, katere član je bil nekoč Jud, ki je podal izstopno izjavo. Toda Visoki komisariat je šele maja 1943 začel razpošiljati izstopne izjave na svoja veleposlaništva in konzulate na Hrvaškem (Glücks Ferdinand, Hahn Josip in Lukač Vera rojena Schön), Madžarskem (Hahn Julija rojena Rosenberg, Lantoš Jelisava in Lukač (prej Leichtner) Alberto (Bela)), v Češko-moravskem protektoratu (Hellmann Josip) in dalmatinsko namestništvo v italijanskem Zadru (Levi Girolamo). V primeru latvijske Judinje Gratz Pavle rojena Rostovskis so najprej celo napačno obvestili judovsko versko občino v Murski Soboti, zato so še enkrat povprašali na ambasadi v Berlinu. Josip in Julija Hahn, Josip Hellmann, Girolamo Levi in Bela Lukač so nato nameravali prestopiti v starokatoliško vero. Nasprotno je avstrijski Jud Justitz Richard še isti dan, ko je obvestil ljubljansko mestno poglavarstvo, da izstopa iz judovske verske skupnosti, že vstopil v katoliško cerkev. Ko pa je nato Visoki komisariat maja 1943 o tem izstopu obvestil italijanski konzulat na Dunaju, mu je ta odgovoril, da glede na v Nemčiji veljavne nürnberške zakone Judje niso nemški državljani, temveč tujci. Za te Jude torej ne more veljati nekdanja avstrijska zakonodaja o izstopu iz verske skupnosti.

Teh in podobnih primerov izstopov iz judovske vere torej ni bilo tako veliko, da bi lahko bistveno spremenili številčno podobo judovske populacije na ozemlju današnje Slovenije pred in med drugo svetovno vojno. Celotno v Nemčiji, kjer se je zaradi emigracije število vernih Judov med leti 1933 in 1939 zmanjšalo iz 502.799 na 213.930, je bilo leta 1939

samo 104.420 Judov brez judovske vero ter potomcev iz mešanih zakonov z Judi iz prve in druge generacije. Podobno je bilo leta 1939 tudi v Avstriji, kjer je skoraj 87% vse judovske populacije imelo judovsko vero in oba judovska starša. V Dodatku na koncu raziskave so tako v tabelah zbrani podatki o skoraj tisoč oseb, med katerimi so poleg Judov, ki so nekoč pripadali judovski verski občini in so jih popisali leta 1937, tudi ostali takrat nepopisani Judje. Obenem pa so med njimi tudi njihovi nejudovski zakonski partnerji ter otroci iz njihovih mešanih zakonov ne glede na njihovo vero.

5. Judovski begunci [Marko Zajc]

Vendar so tudi ti podatki o judovskih prebivalcih na ozemlju današnje Slovenije pred drugo svetovno vojno zelo varljivi. Ker je bil za njegovo osnovo uporabljen spisek judovskih prebivalcev Dravske banovine iz leta 1937 je v tabelah v Dodatku tudi precej judovskih poslovnežev in študentov, ki so se tukaj v najboljšem primeru zadrževali le nekaj let. Spisek je namreč v veliki meri odražal trenutno stanje, zaradi česar so se na njem lahko znašle tudi začasno prisotne osebe, ki so se po dokončanem študiju ali pa v iskanju boljše poslovne priložnosti kmalu odpravile drugam. Ti Judje so zlasti živeli v večjih slovenskih mestih, predvsem v Ljubljani in Mariboru. Kot smo namreč videli, judovsko prebivalstvo v Prekmurju praktično ni doživelo skoraj nobenega priseljevanja, ampak se je celo pospešeno odseljevalo. Drugače je bilo v večjih mestih, kjer so judovske izseljence kmalu zamenjali novi priseljenci. Njim pa so se kmalu pridružili vedno novi in novi judovski begunci, ki se pred nacističnim preganjanjem zatočišče iskali tudi v Dravski banovini.

Judi so začeli emigrirati iz Nemčije po 30. januarju 1933, ko je Adolf Hitler prevzel mesto nemškega kanclerja. Poleg begunskih poti čez Francijo, Nizozemsko, Švico in drugih dežel je velik del beguncev bežal skozi Jugoslavijo. Večina judovskih beguncev, ki so potovali skozi Jugoslavijo, se je vsaj začasno znašlo v Zagrebu, ki je bil pomembno srednjeevropsko železniško križišče, z velikim številom ljudi, ki znajo nemški jezik ter z relativno veliko judovsko skupnostjo. Leta 1933 je prišlo v Zagreb 4.400 judovskih beguncev. Prvi begunci iz Nemčije so bili v glavnem premožnejši ljudje. Nekateri so bili cionisti, ki so se odpravili v Palestino, drugi umetniki, študenti, učitelji, intelektualci, ki so izgubili delovna mesta in možnost študija na osnovi zakonov sprejetih na začetku delovanja režima. Kljub temu je imela večina Judov Hitlerjev režim za prehodni pojav. Število beguncev iz Nemčije se je po letu 1933 pravzaprav zmanjševalo vse do konca leta 1937, dokler ni eksplodiralo leta 1938 zaradi priključitve Avstrije (13. 3.), Münchenskega sporazuma (29. 9.) ter kristalne noči (9. 11.). Tudi v Zagrebu je število beguncev v letih po 1933 padalo vse do leta 1938 (leta 1937 je prišlo v Zagreb 2.800 beguncev, naslednje leto 11.700, leta 1939 pa kar 15.400). Za več kot 55.000 judovskih beguncev, ki so stopili na jugoslovanska tla v letih 1933 – 1941, so skrbele judovske skupnosti s pomočjo mednarodnih judovskih organizacij (JOINT, HICEM).

Največ podatkov o številu in strukturi Judov v slovenskem delu Jugoslavije imamo za leto 1937, se pravi iz časa neposredno pred velikim valom beguncev. Oddelek za državno zaščito na Ministrstvu za notranje zadeve je 3. 2. 1937 banski upravi Dravske banovine naročil naj ugotovi številčno stanje tujih državljanov v banovini. Podatke so zbirala sreska načelstva. Pri končni razpredelnici tujcev je obstajala tudi kategorija »nemški begunci – Jevreji« in sicer so jih našteali 16. Dva od teh naj bi bila »poglavarja družine«, ostali pa »člani družine brez poglavarja«. Največ ugotovljenih judovskih beguncev je bivalo v srezu

Radovljica, kamor je spadal najbolj turistični kraj v Sloveniji – Bled, in sicer 10. V srezu Maribor levi breg naj bi jih živel 5, enega pa je evidentirala Uprava policije v Ljubljani.

Zveza judovskih veroizpovednih občin je 7. 4. 1937 pisno zaprosila Bansko upravo za seznam Judov, ki živijo v Dravski banovini, skupaj s krajem bivanja. Banska uprava je srezom naročila bolj natančen popis, kot so ga zahtevali Judi. Popisali naj bi tako tujce kot domačine in sicer »osebe židovske veroizpovedi in one, ki so bile te veroizpovedi, a so zdaj brez konfesije.« V približno istem času (17. 4.) je Ministrstvo za notranje zadeve poslalo banovinom navodila, kako ukrepati glede potencialnih judovskih beguncev iz Nemčije »a eventualno i iz drugih zemalja.« Oblasti naj postopajo po dosedanji praksi, po kateri se judovskim beguncem dovoli bivanje v Jugoslaviji, vendar samo za kratek in omejen čas (največ od enega do treh mesecev). Ta ukrep je veljal tudi za turiste, ki so morali za pridobitev vize podati pisno izjavo, da so materialno preskrbljeni in da ne bodo zahtevali podaljšanje bivanja. Notranje ministrstvo je tudi obvestilo, da se judovskim beguncem ne sme več dajati dovoljenj za opravljanje »radnje njihovih filiala i ostalih pomočnih lokala«. Judom iz Poljske, Češke in ostalih dežel se ni smelo več dajati dovoljenj za odpiranje lokalov, dokler se ne pridobi poročilo notranjega in vojnega ministrstva. Kar se tiče zaposlovanja judovskih beguncev iz Nemčije, se bodo dovoljenja za zaposlitev izdajala samo, če bo to odgovarjalo domačemu trgu dela. Podobno ravnanje se priporoča tudi z Judi iz ostalih držav, še zlasti Avstrije, Poljske, Čehoslovaške, Madžarske in Španije. Če bi ti Judi izjavili, da so v jugoslovanska podjetja vložili svoj kapital, ta okoliščina ne opravičuje posebnega ravnanja oblasti. Judovskim beguncem, ki so sprejeli državljanstvo srednjeameriških držav, se ne dovoli vstopa v državo. Prihod judovskih beguncev, ki so znanstveniki, književniki, igralci itd. pa se mora obravnavati od primera do primera. Banska uprava je ta navodila poslala srezom, obenem pa je še zaprosila za poseben seznam »vseh Židov beguncev iz Nemčije in drugih držav« z naslednjimi rubrikami: ime in priimek, državljanstvo in kraj od koder je prišel, poklic in bivališče, ali ima dovoljenje za bivanje, ali ima dovoljenje za zaposlovanje, ali izvršuje kako obrt in opombe. Teга seznama na žalost nismo odkrili.

Zato pa nam več odkriva že omenjeni popis vseh Judov. V nadaljevanju bomo analizirali judovsko prebivalstvo na osnovi tega popisa in sicer v naseljih, ki so imela v Dravski banovini status mesta. Ljubljana, Maribor, Ptuj in Celje. Pri ugotavljanju deleža potencialnih beguncev nam najbolj pomaga rubrika »od kdaj biva v naši državi«, vendar zapisani datumi v praksi pomenijo predvsem čas od kdaj se posameznik nahaja v posameznem srezu oziroma občini, ne pa kdaj je prišel v Jugoslavijo.

V Ljubljani so 1937 našteali 142 Judov. Od tega jih je samo za 12 napisano, da so se v Ljubljani tudi rodili, oziroma 13, če štejemo tudi Erno Vodišek (dekliško Mohar), po poklicu baletko, ki je iz rimokatoliške prestopila v judovsko vero. Na žalost pa ta podatek ne pove veliko, saj pri 27 osebah v Ljubljani ni napisano kraja rojstva. Bolj zanesljiva kategorija je državljanstvo. Za 67 oseb je navedeno jugoslovansko državljanstvo, kar pomeni da je imela večina evidentiranih Judov v Ljubljani tuje državljanstvo. Na drugem mestu so bili avstrijski državljani (25 oseb), nato poljski (22 oseb), čehoslovaški (10 oseb), madžarski (10 oseb), nemški (2 osebi), romunski (2 osebi) ter italijanski državljani (1 oseba). V mestu sta bila samo dva Juda z nemškim državljanstvom (trgovec Hugo Cobel, v Ljubljani od 27. 8. 1935, in trgovec Oton Stiefel, ki pa je prišel v Ljubljano 11. 9. 1931, torej pred nacističnim prevzemom oblasti). Vala beguncev iz Nemčije, ki ga je v tem času doživljal Zagreb (čeprav leta 1937 v zmanjšani meri), Ljubljana torej ni

doživljala.

Še več odkrije domovinstvo, na katerega je vezano tudi državljanstvo. Od 67 jugoslovanskih državljanov je imelo domovinstvo na ozemlju današnje Slovenije 39 oseb. Samo dve osebi sta prihajali iz Prekmurja, tistega dela banovine, ki je imelo največ judovskega prebivalstva. V Ljubljani je živel 13 Judov iz ozemlja današnje Hrvaške, 6 iz ozemlja današnje BIH ter 7 z ozemlja današnje Srbije. 25 oseb je imelo domovinstvo na ozemlju današnje Avstrije, 10 iz ozemlja današnje Madžarske ter eden z ozemlja današnje Italije, kar predstavlja isto število, kot je bilo državljanov iz teh dežel. Drugače je z tedanjimi državljani Češkoslovaške in Poljske. V Ljubljani je živel 9 Judov z domovinstvom na današnjem Češkem in 2 z domovinstvom na današnjem Slovaškem. Od 22 poljskih državljanov je bilo 12 z domovinstvom na ozemlju današnje Ukrajine in le 7 z domovinstvom na ozemlju današnje Poljske. Za štiri poljske državljanke je v popisu kraj domovinstva neznan. Pri dveh je naveden kraj rojstva, ki leži v današnji Ukrajini, pri dveh pa ga ni bilo mogoče določiti. Vsi štirje so bili študenti ali dijaki.

V mestu Ljubljana je imelo domovinstvo le 33 Judov (23,2%). Zanimivi so tudi podatki o tistih Judih, ki so imeli domovinstvo v bližnjih mestih: 2 v Mariboru, 1 v Zagrebu, 2 v Beogradu, 3 v Sarajevu in 1 v Trstu. Domovinstvo na Dunaju pa jih je imelo kar 21. Popis odkriva tudi družinsko strukturo in poklice. »Nedoletni otroci« in vzdrževane žene brez poklica so bili navedeni v posebnih rubrikah, pri čemer so v primeru, ko žena ni živela v Ljubljani s svojim možem, to tudi napisali. Obrazci so bili narejeni za model meščanske družine z »družinskim poglavarjem« na čelu. Ker pa je v realnosti veliko Judov odstopalo od tega modela, je prihajalo do nekaterih nejasnosti. Nekatero ženske so navedene kot družinski člani, druge pa imajo naveden tudi poklic, iz česar je razvidno, da so ženske, ki so se vzdrževale same, obravnavali samostojno. Od tistih Judov, ki imajo domovinstvo v Ljubljani, jih ima samo 17 navedeno tudi poklic oziroma »stan«, od tega 7 žensk. Med moškimi je bilo 6 trgovcev, 1 »ravnatelj Akcijske družbe za kem. industrijo«, 1 ravnatelj »Tovarne za Klej«, 1 optik, 1 železniški uradnik. Med ženskami je bilo največ zasebnic (3), 1 posestnica, 1 baletka, ter »hči tovarniškega ravnatelja« in »vdova trgovca«. Mladoletnih je bilo 7. Med Judi, ki niso imeli domovinstva v Ljubljani (109 oseb) je bilo le 13 mladoletnih. Prav tako jih zgolj 16 nima navedenega poklica ali »stanu«. V tej skupini je bilo 16 žensk, ki so imele naveden poklic ali »stan«: 4 zasebnice, 1 uradnica, 1 hiralka, 1 artistka, 1 akademičarka, 1 glasbenica, 1 postrežnica, 1 »žena zdravnika«, 1 direktorica, 1 »hči pokojnega gostilničarja«, 1 dijakinja, 1 trgovska potnica in 1 »mag pharm.«. Med poklici moških so v tej skupini prevladovali trgovci (15), 10 dijakov, 6 trgovskih potnikov, 2 »potnika« (?), 4 študenti medicine, 1 trgovski agent, 2 tehnika, 1 elektrotehnik, 2 akademika, 1 tovarnar, 1 artist, 1 zasebnik, 1 novinar, 1 železniški uslužbenec v pokoju, 1 godbenik, 1 tipograf, 3 »medicinci«, 1 pleterninar, 1 »zvan. drž. Hip. Banke«, 1 višji stavbni komisar, 2 visokošolca, 1 izdelovalec ročnih torbic, 1 prokurist Kreditnega zavoda, 1 zasebni uradnik.

V mestu Maribor so uradniki našli 62 Judov. Od tega jih je imelo 35 jugoslovansko državljanstvo, 20 češkoslovaško, 6 avstrijsko ter 2 poljsko. Judov z nemškim državljanstvom v Mariboru sploh ni bilo. Domovinstvo na ozemlju današnje Slovenije je imelo 27 oseb, na ozemlju današnje Češke 10 oseb, današnje Slovaške 10 oseb, današnje Hrvaške 7 oseb, današnje BIH 1 oseba, današnje Avstrije 6 oseb, današnje Poljske 1 oseba in današnje Ukrajine 1 oseba. Domovinstvo v samem mestu Maribor je imelo 23 oseb. Zanimivo je, da v Mariboru ni bilo nobenega Judo z domovinstvom v Prekmurju. Od

tistih, ki so imeli domovinstvo na ozemlju današnje Slovenije, so ga imeli vsi v Mariboru, razen dveh iz Ptuja. Domovinsto na Dunaju imajo samo 3 osebe, v Bratislavi 6 in v Pragi 3. Od Judov z domovinstvom na današnjem Hrvaškem imajo 3 osebe domovinstvo v Varaždinu, 1 v Čakovcu, 2 v Kutjèvem (srez Požega) in 1 v Kunovcu (srez Ludbreg). Ker so mariborski uradniki za vse popisane navedli tudi kraj rojstva, je ta kategorija pri Mariboru bolj relevantna kot pri Ljubljani. V mestu Maribor je bilo rojenih 20 Judov, na Dunaju 7, v Prekmurju 3, v Celju 1, v Gradcu 1 in v Ljubljani 1. Opazno je, da ima Maribor več Judov, ki so rojeni v samem mestu, kot Ljubljana, kar kaže na to, da je bilo judovsko prebivalstvo v Mariboru bolj dolgotrajno prisotno. 18 Judov je bilo mladoletnih. 31 mariborskih Judov ima naveden poklic, med njimi 11 žensk.

V mestu Ptuj je sodeč po popisu živelo 29 Judov. Kar 27 jih je imelo jugoslovansko državljanstvo, zgolj 2 sta imela rusko. Kategorija domovinstva in kraja rojstva odkriva močne zveze ptujskih Judov s hrvaškimi Judi. V Ptujju je imelo domovinstvo 11 Judov, v današnji Hrvaški pa kar 16, od tega 13 v Varaždinu in 3 v Čakovcu. Osebi z ruskim državljanstvom sta imeli domovinstvo v Odesi v današnji Ukrajini. V mestu je bilo rojenih 14 Judov. Judje s ptujskim domovinstvom so bili pripadniki treh družin (veja družine Sonnenschein, Rechnitzer, Stern), ki jih je družilo tudi ukvarjanje s trgovsko dejavnostjo. Tudi tisti Judi, ki niso imeli domovinstva na Ptujju, so bili trgovci, razen tipografa Salomona Geršanoviča iz Odese.

V mestu Celje naj bi živelo 21 Judov. 13 jih je imelo jugoslovansko državljanstvo, 4 poljsko, 3 avstrijsko in 1 nemško. Nemški državljani Erik Josepf iz Chemnitza je prišel v Celje 14. 5. 1937 kot trgovski potnik. Judi s celjskim domovinstvom so bili zgolj pripadniki družine Kudisz (Leo Kudisz je bil tovarnar, ki je v Celje prišel leta 1913). Družina Telč je imela domovinstvo v Ogulinu na Hrvaškem, Štefan Telč je bil privatni uradnik. Trgovski zastopnik Walter Steiner, ki je živel v Celju skupaj z ženo Rozo od leta 1935, je bil po izvoru iz Dunaja. Trгоvec Friderik Löffler, prav tako z dunajskim domovinstvom, je prišel v Celje leta 1930. Poročil se je z Vero, ki se je rodila v Vršču v Srbiji. Trгоvec Artur-Abram Hirt je prišel v mesto iz Poljske skupaj z družino. Lesni trгоvec Adam Glück je imel skupaj z ženo domovinstvo v Vojniku, rodil pa se je na ozemlju današnje Ukrajine.

Edina skupina Judov v Dravski banovini, ki bi lahko bili potencialni begunci, je stanovala na Bledu (srez Radovljica), kjer jih je bilo 11. Razen ene češkoslovaške državljanke so bili vsi nemški državljani. Vsi so prišli na Bled po letu 1933. 4 tega leta, 4 leta 1934, 3 leta 1935 in 2 leta 1936. Poleg 4 zasebnic je na Bledu živel tudi en pisatelj z ženo, mehanik, dijak, trгоvec in gospodinja.

Po anšlusu marca 1938 so v Jugoslaviji judovski begunci postali problem, ki ga oblasti niso več mogle ignorirati in ga prelagati na ramena judovskih skupnosti. Reagirale so v skladu s politiko »zaščite države«, ki je imela judovske begunce za neprijetno nadlogo, ki so se je hotele čimbolj elegantno znebiti. Najrajši s prepovedjo vstopa v državo. Na tej točki pa so se zapletli v številne težave. Kako ugotoviti, kateri tuji Judi so begunci in kateri turisti ali poslovneži? Kako ukrepati ne da bi škodovali narodnem gospodarstvu in se zapletli v spore z drugimi državami? Posebno poglavje so leta 1938 postali turisti. V odgovoru banski upravi Dravske banovine je 26. junija notranje ministrstvo glede nezaželjenih prihodov tujih Judov sporočilo, da se morajo vize izdajati po hitrem postopku samo tistim judovskim turistom, ki prihajajo iz držav, iz katerih se državi ni bati

»nezaželjenih oseb.« Notranje ministrstvo je 19. julija 1938 ukazalo banskim oblastem, da je ministrstvo odobrilo izdajanje viz s pravico zadrževanja v državi en mesec »Jevrejima, nemačkim i bivšim avstrijskim državljanima«, ki imajo vstopno vizo za čezoceanske države in ladijsko karto.« Takšne osebe se morajo po prihodu v kraj, za katerega imajo odobreno vizo, javiti policiji, ki zadrži dokumente do izhoda iz države. Zaradi spremembe italijanske politike do Judov poleti 1938 je jugoslovansko notranje ministrstvo razširilo ukrepe tudi proti italijanskim Judom. Prav tako je 5. septembra na spisek Judov iz nezaželenih držav dodalo zaradi antisemitskih zakonov poljske Jude. Že pred Münčenskim sporazumom 23. septembra 1938 je notranje ministrstvo zahtevalo, da je potrebno Judom – čehoslovaškim državljanom, še zlasti iz Sudetov, preprečiti »tranzit, dolazak i nastanjivanje u kraljevini bez prethodnog specijalnog odobrenja«. Sicer pa je notranje ministrstvo, ki ga je vodil Anton Korošec, zahtevalo zaostritev podeljevanja vizumov za prihod v državo in tranzit, kar bi morali podeljevati samo izjemoma in še takrat pod ostro kontrolo. Po kristalni noči so jugoslovanske oblasti še poostrele pogoje za vstop Judom – tujim državljanom. Od 14. novembra 1938 dalje je moralo ministrstvo za zunanje zadeve za vsako posamezno vstopno ali tranzitno vizo za Juda – tujega državljana vprašati za dovoljenje ministrstvo za notranje zadeve.

O tem, kako so v tem času prihajali Judi v Jugoslavijo, imamo več pričevanj v arhivu banske uprave. Poglejmo nekaj primerov. 1. 10. 1938 je v Maribor prispela štiričlanska družina Schneid, ki je dobila vstop v državo zaradi dokazil, da bodo po štiritredenskem bivanju v Zagrebu odpotovali v Šanghaj, kar ni bil osamljen primer. Nemškemu Judu Georgu Beeru so dovolili tranzit preko Splita zaradi posedovanja vstopne vize v Palestino in ladijske karte. Drugi so potovali v Panamo, Avstralijo ali ZDA. Spet drugi so se ustavili pri sorodnikih in nadaljevali pot proti Italiji. Avstrijski Judinji Rosi Ripper so dovolili prihod v Jugoslavijo, ker je obljubila, da gre za 4 tedne v Beograd, potem pa se vrača v Avstrijo. Vzeli so ji potni list, ki ga naj bi izročili pred odhodom. Podobnih primerov, ko so oblasti dovolile vstop nemškim Judom v Jugoslavijo za določen čas z obljubo, da se bodo vrnil v Nemčijo, je bilo oktobra 1938 še vedno veliko. Velikokrat se je za njimi izgubila vsaka sled. Npr.: Ilka Bondi, Jud – nemški (bivši avstrijski) državljan, je dobil turistično vizo za Rogaško Slatino in Zagreb in sicer od 19. 8. dalje za dva do tri mesece. Po izteku roka bi moral zapustiti državo, vendar banska uprava za to ni imela dokazov. Žandarmarija v Rogaški Slatini pa je sporočila, da Bondi sploh ni prišel v Rogaško slatino. Prav tako ni zapustil države pri Rakeku na meji z Italijo. Podobno je bilo z nemškim državljanom Fricom Schreiberjem, ki mu je bila izdana kopališka viza za kopališče v Radencih, a se tam sploh ni pojavil. Nekoliko drugače je bilo z zakoncema Mizner, ki sta sicer prišla v Rogaško Slatino, vendar sta deset dni kasneje odpotovala neznano kam. Banska uprava je zaradi suma, da se še vedno nahajata v državi, ukazala pristojnim organom izsleditev.

Po pogromih kristalne noči je bila stiska nemških in bivših avstrijskih Judov tako velika, da so poskušali na vsak način zapustiti državo. 18. novembra 1938 sta prišli z vlakom v Maribor mati in hči Belle in Helena Schnee. Ker nista imeli vize, so ju oblasti vrnile v Nemčijo. Belle se je temu upirala in prosila naj je ne pošiljajo nazaj, »kajti tam nima več doma. Moža so ji odpeljali v koncentracijsko taborišče, sin pa je izginil kar čez noč in sploh ne ve za njega.« Ko so jo peljali nazaj, se jim je iztrgala in vpila ter na vlaku padla v nezavest. Nemški organi je niso hoteli sprejeti, zato so jo zadržali na postaji, kjer je zdravnik ugotovil le »duševno depresijo in veliko živčno razburjenost«. Obe sta bili kljub temu poslani nazaj v Nemčijo.

Politika pritiska na Jude z namenom, da se ti izselijo, je bila vse do leta 1941 del uradne nemške politike »rešavanja judovskega vprašanja«. Zato ni nenavadno, da nezavestne Belle Schnee Nemci niso hoteli sprejeti nazaj. Po nekaterih pričevanjih je Gestapo v začetku vojne iz Avstrije izganjal Jude tako, da jih je enostavno brez dokumentov postavil na mejo z Jugoslavijo. Po dolgem čakanju na nikogaršnjem ozemlju so jih jugoslovanske oblasti sprejele in jih prepustile v oskrbo judovskim organizacijam. Komandir mariborske žandarmerijske čete je npr. še konec januarja 1941 poročal, da nemške oblasti zadnje čase zopet izganjajo večjo skupino Judov v Jugoslavijo. Ker so bile jugoslovanske obmejne straže prešibke, niso mogle preprečiti večino teh ilegalnih prehodov meje.

O tem, kako so pojmovala problematiko judovskih beguncev lokalne oblasti v Sloveniji, dokazuje dopis banske uprave notranjemu ministrstvu z dne 12. novembra 1938, s katerim so zavrnilo 29 prošelj nemških Judov za vize. Gibanje teh Judov naj bi bilo težko nadzirati, še zlasti, če se bodo pravočasno izselili iz države: »Na potnih listih imajo sicer povratno vizo, to pa ravno zato, da dobe vizo našega predstavništva v inozemstvu. Zaznalo pa se je, da morajo ti Židje pred odhodom iz Nemčije podati primerno izjavo, da se ne bodo več vrnil v Nemčijo.« Na koncu pa so v antisemitskem tonu predlagali, naj se zavrnejo prošnje vseh tujih Judov, »ker je bivanje inozemnih Židov zelo nezaželjeno in tudi iz gospodarskih in narodnih ozirov nepriporočljivo.« Ta sintagma se v dokumentih banske uprave pojavi večkrat.

Nazori o »škodljivosti« tujih državljanov – Judov so bili različni. Še zlasti turistična in gostinska združenja so imela do tega povsem drugačen odnos. Združenje gostinskih ponudnikov na Bledu je decembra 1939 pisalo banovinski upravi, da stroga politika omejevanja vstopa tujih Judov močno škodi turizmu na Bledu. V sezoni 1938 je Bled obiskalo 1.600 gostov iz Madžarske, večinoma Judov, ki so pred anšlusom letovali v Avstriji. V množici Judov, ki skušajo zapustiti Nemčijo in ostale dežele z antisemitskimi ukrepi, blejski gostinci niso videli nevarnosti, ampak predvsem dober posel. Izpostavili so »stotine in tisoče židovskih izseljencev iz Nemčije«, ki so delno obdržali premoženje in imajo dovoljenje za potovanje v Palestino in prekooceanske države. Medtem, ko cele mesece čakajo za vrstni red za ladje, polnijo blagajne slovenskih turistični delavcev. Tega so se zavedali tudi v vladi. Predstavniki uradnega jugoslovanskega turističnega biroja v Budimpešti je ministrstvo trgovine in industrije opozoril, da pri prevozu judovskih emigrantov iz Srednje Evrope dominirajo agencije nevtralnih držav, namesto, da bi svoj lonček pristavile jugoslovanske firme. Vsi poskusi, da bi ublažili ukrepe proti tujim državljanom – Judom, niso prinesli rezultatov. Z razvojem vojne v Evropi je razprava o turistih izgubila svoj smisel. Razkorak med »državno varnostjo« kot izgovorom za restriktivno politiko do Judov – tujcev (turistov in beguncev) ter konkretnimi gospodarskimi interesi turističnih agencij, prevoznih služb, državne železnice itd., ki so zagovarjale tolerantnejši princip, lahko uporabimo kot indikator razpoloženja do Judov znotraj takratne jugoslovanske države.

Kljub temu je po začetku vojne v Evropi število judovskih beguncev neprestano raslo, še zlasti tistih, ki so bili v državi nelegalno. 8. februarja 1940 je ministrstvo za notranje zadeve določilo, da se lahko judovski begunci zadržujejo samo v skupnih bivališčih, razen tistih, ki so imeli dovoljenje za bivanje. Ukaz ministrstva je predvideval, da se bodo begunci vzdrževali sami, kar pa je bil svojevrsten cinizem, saj jim ni bilo dovoljeno delati, prav tako pa so bili ilegalni begunci praviloma brez sredstev. V praksi je to pomenilo, da

je bilo vzdrževanje »skupnih bivališč« prevaljeno na judovske skupnosti in mednarodne judovske organizacije. Še zlasti veliko breme so prenašali hrvaški Judi, ki so vzdrževali več skupnih bivališč, npr. Draganići (500 oseb), Sisak (50 oseb), Kostanjica (150 oseb). Ta oblika »koncentriranja« beguncev je obstajala tudi na ozemlju Dravske banovine. Marca 1940 so se banovinske oblasti odločile, da bodo organizirale »skupno bivališče« za begunce v Leskovcu pri Krškem. Za njih je prevzela skrb zagrebška judovska občina. Novembra 1940 je zagrebška občina poročala jugoslovanski judovski zvezi, da je banska uprava iz Ljubljane preselila »skupno bivališče« iz Brestanice v Leskovec, kjer je za ta namen zakupila dvorec Thurn. Po napadu na Jugoslavijo naj bi bilo v Leskovcu 55 avstrijskih in nemških Judov, ki pa so že konec aprila 1941 zbežali v Ljubljano.

Vsi zajeti judovski begunci niso pristali v zbirnih centrih. Tiste, ki so zajeli neposredno ob prehodu državne meje so lahko enostavno vrnil na drugo stran. Skupina štirih poljskih in madžarskih Judov je tako ponoči 13. februarja 1941 prestopila jugoslovansko mejo. Kmalu so prišli do nekega posestnika, ki jim je priskrbel prevoz z avtom do Štrigove, od koder so nameravali sami nadaljevati pot v Čakovec. Toda v Štrigovi jih je med nakupovanjem v lokalni trgovini presenetila orožniška patrolja. Še istega dne so bili glede na sporazum z obmejnimi organi vrnjeni na Madžarsko. Samo par tednov pred začetkom druge svetovne vojne v Jugoslaviji je podobno usodo doživela tudi skupina petih avstrijskih judovskih beguncev. 12. marca 1941 so ilegalno prečkali jugoslovansko mejo v Prekmurju. Lokalni šofer bi jih nato moral odpeljati na železniško postajo v Radence. Z vlakom naj bi nato odpotovali v Šabac, kjer bi se pridružili več kot tisoč članski skupini judovskih beguncev, ki je hotela odpotovati v Palestino. Velika večina teh beguncev nikoli ni videla Palestine, temveč je po nemški okupaciji Jugoslavije delilo žalostno usodo ostalih žrtev holokavsta. Zgoraj omenjene judovske begunce pa je že 13. marca 1941 na njihovi poti v Radence na Petanjskem mostu preko reke Mure ustavil orožnik, ki je ob pregledu vozila odkril nezaželene ilegalce. Ujete Jude so nato vrnil v Nemčijo, kjer so nekaj mesecev še živeli na Dunaju, nakar so bili s transporti odpeljani v poljska geta, kjer so nato vsi umrli. V redkih primerih so pogumni posamezniki preprečili izročitev ujetih judovskih beguncev nazaj v Nemčijo. Šestnajstim ujetim judovskim dekletom iz Berlina je npr. pomagal sam poveljnik mariborske obmejne policije Uroš Žun in jim je priskrbel ustrezne listine.

Jugoslovanske oblasti so ilegalne judovske begunce vračale tudi z organiziranimi konvoji. 24. marca 1941 so iz Ljubljane predali železniški in obmejni policiji v Mariboru 22 nemških Judov, ki so jih z vlakom odpeljali preko meje, kjer so jih nato prevzeli nemški policisti. Samo trinajst dni kasneje so nemške čete napadle Jugoslavijo. Kot bomo videli v naslednjih poglavjih je začetek druge svetovne vojne na slovenskem sprožil tudi obsežne migracije domačega in tujega judovskega prebivalstva.

IV. Judovske verske občine

V okviru restitucije judovskega premoženja je ravno premoženje nekdanjih judovskih verskih občin ena od najpomembnejših kategorij nekdanjega spornega judovskega premoženja. Zato je posebno poglavje namenjeno zgodovini delovanja judovskih verskih občin na ozemlju sedanje Slovenije.

1. Judovske verske občine v Habsburški monarhiji [Andrej Pančur]

Za časa avstrijskih vladarjev Marije Terezije in Jožefa II. je bila s kodifikacijo judovskega prava v avstrijskih deželah urejeno področje avtonomije judovskih občin. Judovsko občino je tvorilo najmanj 13 Judov moškega spola, starejših od 13 let. V naslednjih desetletjih so dobro organizirane judovske verske občine nastale le v Galiciji, na Moravskem, Češkem, v Trstu, Vorarlbergu in naposled še na Dunaju. Toda na organizacijskem področju judovske občine niso imele nobene enotne oblike, državna oblast celo ni odobrila statute mnogih občin. Čeprav je temeljni državljanski zakon (Staatsgrundgesetz) z dne 21. decembra 1867 judovskim verskim družbam zagotavljal avtonomijo, je bilo vseeno potrebno še zakonsko urediti razmere v judovskih verskih občinah. Pri tem je država hotela vse Jude na območju posamezne verske občine priključiti tej občini, ne glede na občutne razlike med ortodoksnimi in reformističnimi Judi ter med Aškenazi in Sefardi.

Po dveh letih burnih razprav v avstrijskem državnem zboru je bil 21. marca 1890 naposled sankcioniran zakon o ureditvi zunanjih pravnih razmerij judovskih vernikov v avstrijski polovici Habsburške monarhije. Ta razmerja so urejale judovske verske občine, katerih naloga je bila, da primerno skrbi za verske potrebe svojih članov in da v ta namen vzdržuje in razvija potrebno ustanove. Vsaka judovska verska občina je zajemala krajevno omejeno področje, na katerem ne sme obstajati nobena druga judovska verska občina. Vsak Jud je član tiste judovske verske občine, na območju katere ima stalno prebivališče. Pri določitvi območij bodočih judovskih verskih občin je bilo potrebno upoštevati, da se versko občino lahko ustanovi le tam, kjer je na razpolago dovolj denarnih sredstev, potrebnih bogoslužnih ustanov in zavodov, kjer se lahko vzdržuje potrebno versko osebje in se zagotavlja reden verski pouk. Ker je bilo v roku treh let potrebno urediti ozemeljski obseg judovskih verskih občin, je ministrstvo za uk in bogočastje 18. marca 1893 izdalo uredbe za Štajersko, Kranjsko in Koroško, po katerih so s 1. julijem 1893 vsi Judje v teh deželah postali člani judovske verske občine v Gradcu.

Med kranjskimi in koroškimi Judi ta odločitev ni bila sprejeta z odobravanjem. Kranjski Judje so bili namreč pred tem glede vodenja matičnih knjig, sklepanja zakonskih zvez in drugih zakonskih zadev vezani na judovsko versko občino v Trstu. Zato je takratnih dvanajst ljubljanskih Judov še naprej hotelo ostati v sklopu tržaške judovske občine. Toda temu so odločno nasprotovali prav tržaški Judje. Zato so se najprej hoteli povezati s koroškimi Judi in skupaj z njimi ustanoviti versko občino. Ti so že leta 1887 v Celovcu ustanovili judovsko versko društvo, katerega pa je bilo relativno slabo obiskano. Ker se je kmalu izkazalo, da združitev kranjskih in koroških Judov ne bi omogočila življenja sposobne organizacije, so kranjski Judje pristali na pridružitve k graški judovski verski občini, pod katero so spadali vsi štajerski Judje. Nazadnje so morali popustiti tudi koroški Judje.

Avstrijski zakon o judovskih verskih občin iz leta 1890 je predvideval tudi plačevanje verskega davka, iz katerega so judovske verske občine nato financirale svoje delovanje. Zakon ni določal višine verskega davka. Višino davka so določale same verske občine, pri čemer so v statutarnih določilih zamejile najvišjo zgornjo in najnižjo spodnjo mejo. V graški verski občini je tako najnižji prispevek najprej znašal 12 goldinarjev in najvišji prispevek 200 goldinarjev. Ob menjavi valute iz goldinarjev v krone pa so leta 1900 najnižje prispevke zmanjšali na 12 kron oziroma 6 nekdanjih goldinarjev, najvišje pa so zvišali na celo 600 kron oziroma 300 nekdanjih goldinarjev. To niso bili majhni denarni zneski. Ljubljanski Judje so npr. konec 19. stoletja plačevali med 27 in 60 goldinarjev

verskega davka. Zato ne preseneča, da Judje izven občinskih središč niso bili ravno navdušeni nad plačevanjem verskega davka, saj praktično niso imeli nobenih večjih koristi od ustanov, ki so jih financirali.

Tudi na Ogrskem so se že dolgo časa, vse od leta 1792 prizadevali reformirati organiziranost judovskih verskih občin. V tem pogledu je bil na Ogrskem zelo pomemben spor med ortodoksnim in reformističnim judovstvom. Leta 1871 so večinski reformisti ustanovili svojo centralistično organizacijo judovskih občin, manjšinski ortodoksni Judje pa so ustanovili svojo centralno organizacijo. Majhen del Judov je naposled organiziral svoje verske občine. Leta 1900 je bilo na Ogrskem 560 matičnih judovskih občin in 1718 podružničnih občin, na Hrvaškem pa je npr. leta 1913 bilo 25 judovskih občin.

V tem času so v Prekmurju nastale tri judovske verske občine. Prva je nastala v Lendavi, kjer so se Judje najprej začeli bolj množično naseljevati. Prvi verski prostori so bili urejeni v zasebni hiši že v drugi polovici 18. stoletja. Judovska verska skupnost je nastala leta 1837. Versko življenje se je najprej odvijalo v najeti hiši, potem pa so leta 1847 odkupili hišo in jo preuredili v sinagogo. Leta 1850 so začeli voditi matično knjigo, ki pa je bila v času holokavsta leta 1944 na žalost uničena. Ker je verska skupnost v naslednji desetletjih vedno bolj naraščala, so leta 1866 na mestu stare sinagoge začeli graditi novo (80 sedežev za moške in 60 za ženske). Leta 1908 so sinagogo povečali in prenovili. Tega leta so obnovili tudi poslopje šolske stavbe, katera je bila zgrajena že leta 1845. V njej so uredili stanovanje za rabina in dve učilnici. Judovska verska občina je namreč vzdrževala zasebno šolo vse do njene ukinitve leta 1921, ko so judovski šolarji morali začeti obiskovati državne šole. Lendavska judovska občina je vzdrževala lastno pokopališče v Dolgi vasi, kjer so svoje mrtve pokopavali vse od leta 1850. Lendavski Judje so bili tudi člani verskega dobrodelnega društva Hevre kadiš.

Druga pomembna judovska verska občina v Prekmurju je nastala v Murski soboti. Tudi tu so imeli Judje molilnico najprej v zasebni hiši. Prvič je bila omenjena leta 1860. Na mestu stare razpadajoče molilnice na Lendavski ulici so 31. avgusta 1908 svečano blagoslovili novo, veliko večjo sinagogo. Od 19. stoletja je judovska občina tudi v Murski Soboti vzdrževala pokopališče. Judovsko šolo so v tem obdobju organizirali tudi v Murski Soboti.

Tretja judovska verska občina je nekaj časa obstajal v Beltincih. Kot smo videli v zgornjem poglavju Judje v Prekmurju, so bili Beltinci tista prekmurska vas, kjer je v drugi polovici 19. stoletja živela relativno močna judovska skupnost. Okoli leta 1860 so Judje v Beltincih ločili od judovske verske občine v Lendavi in ustanovili svojo lastno versko občino. Takrat so tudi sezidali sinagogo. Toda po letu 1890 je število Judov v Beltincih vedno bolj upadalo, dokler ni po prvi svetovni vojni padlo le na nekaj oseb. Preostali Judje so zopet postali člani judovske verske občine v Lendavi. Zaradi premajhnega števila vernikov in pomanjkanja denarnih sredstev je sinagoga vedno bolj propadala. Zato je občina Beltinci 21. 3. 1938 opozorila okrajno načelstvo v Lendavi, da je »sinagoga v stanju razpadanja«. Zato naj bi okrajno načelstvo na primeren način opozorilo judovsko versko občino v Lendavi, da mora »odstraniti razpadajočo sinagogo iz varnostnih in urbanističnih razlogov.« Kmalu nato so sinagogo podrli.

Tistih nekaj Judov, ki so pred prvo svetovno vojno živeli na tistem delu Goriške in Istre, ki so danes v okviru Slovenije, so spadali pod judovsko versko občino v Gorici (Goriška)

ali Trstu (Istra).

2. Judovske verske občine v jugoslovanski državi [Andrej Pančur]

Po razpadu Habsburške monarhije so bili štajerski in kranjski Judje, ki so po novem živeli na območju jugoslovanske države, z državno mejo ločeni od svojega verskega središča v Gradcu. Zato so se nekateri ljubljanski Judi že od začetka leta 1919 prizadevali za priključitev k najbližji veliki judovski verski občini v novi državi in sicer k zagrebški. S tem je soglašala tako narodna vlada in vsi ljubljanski Judje, ki so se odzvali na anketo ljubljanskega mestnega magistrata. V začetku leta 1921 so bili tako ljubljanski Judje priključeni k judovski verski občini v Zagrebu. Za poverjenika ljubljanske naselbine je bil izbran trgovec Adolf Lorant. Pri njem so morali ljubljanski Judje prijaviti rojstva, poroke in smrti, zagrebška verska občina pa je skrbela za verske funkcije in verski pouk otrok. Po pričevanju ljubljanskega trgovca Karla Bolaffioja s konca leta 1927 pa razmere nikakor niso bile idealne: »Dokler smo spadali pod Gradec (pred vojno) smo imeli za otroke verski pouk, danes nimamo tega. Verski pouk za otroke je potreben in bi bilo tozadevno treba nekaj ukreniti.« Za razliko od ljubljanskih Judov so se štajerski Judje priključili judovski verski občini v Varaždinu. Leta 1928 je bilo v tej občini včlanjeno 38 Judov s Štajerske, k katerim je potrebno prišteti še njihove žene in mladoletne otroke.

Na ozemlju mariborske oblasti so v tem času že obstajale tri judovske verske občine s sedeži v Murski soboti, Lendavi in Čakovcu. Na ozemlju sedanje Republike Slovenije sta bili torej verski občini v Murski soboti in Lendavi, katerih ozemeljski obseg se je ujemal z soboškim in lendavskim srezom. Prva je imela 320 vernikov, druga pa 322 vernikov. Čeprav materialni položaj judovske občine v Murski Soboti pred letom 1928 naj ne bi bil »baš najboljši«, stanje v Murski Soboti v primerjavi z Lendavo vseeno ni bil slabo: »Ne le velikost, oblika in pa estetična zunanost in notranost sinagoge v Murski soboti se ne da skoro niti primerjati z ono v Dolnji Lendavi. Tudi, kar se tiče župnišča, je ono v Murski soboti veliko udobnejše in prostranejše, kot v dolnji Lendavi, kjer stanuje rabin v sorazmerno slabem poslopju bivše izr. verske šole, dočim stanuje kantor v eni zasebni hiši. V Dolnji Lendavi tudi manjka nadkantor, katero mesto je v Murski Soboti zasedeno. Istotako se vršijo obrezovanja po funkcionarjih v Murski soboti za celo Prekmurje.«

Toda s pravnega stališča pristopom štajerskih in kranjskih Judov k judovskima verskima občinama v Zagrebu in Varaždinu ni bil izveden v skladu s takrat še vedno veljavnim avstrijskim zakonom z dne 21. marca 1890. Glede na sedmi paragraf tega zakona bi morala država odobriti vsako spremembo ozemeljska obsega judovskih verskih občin. Judje iz nekdanje Kranjske in Štajerske, ki jih je državna meja ločila od njihovega prejšnjega verskega središča v Gradcu, so se tako sicer pravilno odločili, da ne morejo več pripadati judovski verski občini izven konkretnega državnega ozemlja, vendar bi njihovo priključitev judovskima verskima občinama v Varaždinu in Zagrebu morala pred tem odobriti pristojna državna oblast. Državna oblast je tako novo ureditev samo tolerirala, zakonsko pa je vsa stvar še vedno čakala na primerno ureditev. Predstavniki judovske občine v Murski Soboti so kmalu zaznali priložnost in 27. avgusta 1927 zaprosili velikega župana mariborske oblasti, naj se zavzame za priključitev judovskih vernikov iz mariborske in ljubljanske oblasti k njihovi verski občini.

Toda tej nameri so se ljubljanski in štajerski Judje odločno uprli. V prvi polovici leta 1928 so se tako ljubljanski Judi kot ljubljanski mestni magistrat in veliki župan ljubljanske

oblasti postavili proti pobudi judovske verske občine iz Murske Sobote. Hkrati so se ljubljanski Judje na svojem sestanku 13. maja 1928 nenadoma odločili, da je potrebno urediti neurejene razmere glede rednega verskega pouka njihovih otrok, kar bi bilo po njihovem mnenju veliko lažje in predvsem ceneje storiti v okviru zagrebške judovske verske občine kot pa v okviru soboške. Soboški pobudi so nasprotovali tudi štajerski Judje in judovska verska občina v Varaždinu, judovski verski občini v Lendavi in Čakovcu, ki sta prav tako ležali na ozemlju mariborske oblasti, pa sta se zavzemali, da te Judje preprosto priključijo njima. Pristojni uradnik mariborske oblasti Malešič je ob tem poročal verskemu ministrstvu v Beograd: »Očividno je, da igra pri vsej stvari materialno vprašanje največjo vlogo. Izraelitska verska občina v Murski Soboti bi si rada povečala svoje dohodke z včlanjenjem vseh izraelitov iz Slovenije. Interesenti sami se pa temu protivijo, ker jim članstvo pri verskih občinah v Varaždinu odnosno Zagrebu nalaga manjša bremena in tudi prometnih zvez bolj gravitirajo v Varaždin in Zagreb ko v Mursko soboto, ki leži na periferiji mariborske oblasti.« V tem času materialni položaj judovskih vernikov v Murski soboti resnično ni bil ravno zadovoljiv. Zato naj bi se prav zaradi previsokih verskih davkov soboški Judje potegovali za pritegnitev ostalih Judov s slovenskega ozemlja k njihovi verski občini. S tem bi si olajšali plačevanje davkov.

Želja ljubljanskih Judov, da naj soboške občina odstopi »od nadaljnih poizkusov prisiljene priklopitve«, se ni uresničila. 28. avgusta 1928 je minister za vere izdal naredbo, po kateri lahko od 1. januarja 1929 na ozemlju ljubljanske in mariborske oblasti, z izjemo sreza Čakovec, Dolnja Lendava in Prelog, lahko obstaja samo ena judovska veroizpovedna občina in sicer s sedežem v Murski Soboti. Pripadniki občine v Murski Soboti so bili vsi Judje, ki stanujejo na tem ozemlju. S tem so bili Judje iz nekdanje Štajerske in Koroške postali člani ene od judovskih občin na ozemlju slovenskih oblasti v Mariboru in Ljubljani, kjer je veljala posebna partikularna zakonodaja.

7. novembra 1928 je judovska verska občina iz Murske Sobote prosila velikega župana mariborske oblasti, da naj naroči srezkim poglavarjem mariborske oblasti, naj popišejo Jude na svojem področju. Te podatke so soboški Judje namreč nujno potrebovali, če so hoteli januarja 1929 sklicati občni zbor judovske občine, na katerem bi konstituirali novo judovsko občino Murska Sobota v razširjenem sestavu. Veliki župan je 20. novembra 1928 z okrožnico naročil srezkim poglavarjem in mestnim magistratom, naj želene podatke pošljejo neposredno srezkemu poglavarju v Mursko Soboto, ta pa naj jih posreduje judovski verski občini v Murski Soboti. Vendar judovska verska občina teh podatkov ni dobila tako hitro, kot bi si jih želela. Zato se je konec leta 1928 znova obrnila na velikega župana mariborske oblasti, naj jim priskoči na pomoč.

Medtem ko so se soboški Judje vneto pripravljali na ustanovitev nove judovske verske občine s sedežem v Murski soboti, pa nasprotniki nove občine še niso vrgli puške v koruzo. Kljub jasno izraženemu stališču ministrske uredbe z dne 28. avgusta 1928, da je kranjskih in štajerskih Judov premalo, da bi lahko tvorili samostojno versko občino, so 14. januarja 1929 Judje s stalnim bivališčem v srezih Ptuj, Ormož, Ljutomer, Maribor, Celje in Ljubljana naslovili na velikega župana mariborske oblasti v Mariboru prošnjo za ustanovitev samostojne judovske verske občine s sedežem v Mariboru. Že dva tedna kasneje so to svojo vlogo še dodatno dopolnili. V akcijskem odboru, ki je organiziral pobudo za ustanovitev samostojne judovske verske občine v Mariboru (za sreze Ptuj, Ormož, Ljutomer, Maribor, Celje in Ljubljano) so bili ugledni in premožni člani judovske skupnosti, ki so bili zainteresirani za takšno udejstvovanje (Miroslav Ausch iz Maribora,

Karol Preis iz Maribora, Jakob Mandil iz Maribora, Josip Kudiš iz Maribora, Marko Rosner iz Maribora, Ignac Sonnenschein iz Ptuja, Leo Kudiš iz Celja, Adolf Lorant iz Ljubljane in Feliks Moskovič iz Ljubljane). Že iz prevladujočega položaja mariborskih Judov lahko razberemo, da so imeli prav ti Judje največji interes za ustanavljanje samostojne verske občine. Za svojega predsednika so izbrali bogatega »tovarnarja in veletrgovca« iz Maribora, Josipa Rosenberga. Predvsem močna judovska skupnost v Ljubljani je bila slabo zastopana, saj je bilo med podpisniki samo 9 Judov iz Ljubljane, 15 iz celjskega sreza, iz mariborskega pa celo 29.

Štajerski in ljubljanski Judje so imeli tudi konkretne načrte o delovanju in financiranju bodoče judovske verske občine s sedežem v Mariboru. Nameravali so najeti prostore, v katerih bi izvajali bogoslužje in ustanoviti pogrebno društvo Hevra Kadiš. Potreben denar bi dobili z enkratnim prispevkom vseh prej naštetih Judov. S pobiranjem verskih prispevkov članov judovske občine bi krili različne stvarne izdatke in predvsem plačo za rabina. Rabin bi med drugim urejal matične knjige, zaradi česar bi bilo olajšano poslovanje z državnimi organi. Predvsem pa bi rabin vodil verske obrede. Štajerski Judje so se namreč pritoževali, da sta Varaždin in Murska Sobota preprosto predaleč. Ob sobotah in nedeljah so se verski obredi običajno začeli ob osmi uri zjutraj. Ker pa je bilo vernim Judom ob sobotah in praznikih prepovedano potovati [z vlakom ali avtomobilom], so morali tja odpotovati že dan prej, domov pa se lahko odpravijo šele naslednji dan. Ker so bili ti Judje večinoma trgovci in uslužbenci, si niso mogli privoščiti tako velike izgube delavnega časa, zaradi česar se verskih obredov ponavadi raje sploh niso udeležili. Podobno pomanjkljiv je bil tudi verski pouk njihovih otrok, kateri je potekal le enkrat mesečno. Zato so štajerski Judje predvidevali, da bi njihov bodoči rabin tedensko poučeval verski pouk v vseh srednjih in ljudskih šolah v Mariboru, na Ptuju, v Celju in Ljubljani, kjer so se šolali judovski učenci.

7. februarja 1929 je veliki župan mariborske oblasti o nameri štajerskih in ljubljanskih Judov obvestil tudi velikega župana ljubljanske oblasti, predvsem pa je za mnenje povprašal judovske verske občine v Murski Soboti, Lendavi in Čakovcu. Nova judovska verska občina s središčem v Mariboru bi namreč zajemala ozemlje obeh slovenskih oblasti (mariborske in ljubljanske), razen srezov Murska Sobota, Dolnja Lendava, Čakovec in Prelog. Hkrati je seveda veliki župan mariborske oblasti odločno podprl ta predlog. Nobenih pomislekov proti ustanovitvi judovske verske občine s središčem v Mariboru ni imel tudi veliki župan ljubljanske oblasti. Ker nova judovska občina ne bi pomenila nobene konkurence judovski občini v Čakovcu, tudi tamkajšnji Judje niso nasprotovali njeni ustanovitvi. Lendavski Judje so akcijo štajerskih in ljubljanskih Judov celo iskreno pozdravljali in so jih bili pri tem duševno in materialno podpirati. Šli so celo tako daleč, da so dodali še dva nova argumenta za ustanovitev nove verske občine: »V verskopoličnem oziru /.../ je naša država versko tolerantna in ne dela nobene razlike med svojimi državljani /.../. V zgodovinskem oziru pa govori za to ustanovitev dejstvo da je obstajala v Mariboru v preteklih stoletjih že židovska verska občina.«

Ustanovitvi nove judovske verske občine so tako odločno nasprotovali samo Judje iz Murske Sobote, pod okrilje katerih so štajerski in ljubljanski Judje z novim letom pravkar prišli. Soboški Judje so tako odkrito dvomili, da bi bili štajerski in ljubljanski Judje zmožni finančno vzdrževati rabina, kantorja in druge uradnike, ustrezno opremiti najete prostore za verske obrede in zaradi pomanjkanja rabinov sploh najti primerno versko izobraženega in »patriotično mislečega rabina«. Nasprotno se bo rabin iz Murske Sobote

enkrat tedensko vozil v Maribor in Ljubljano poučevati versko vzgojo, rabin ali občasnó kantor pa bosta tam tudi izvajala verske obrede. Hkrati so soboški Judje očitali štajerskim in ljubljanskim Judom, da jih veliko nima jugoslovanskega državljanstva in zato ne morejo biti člani jugoslovanske judovske verske občine ter da je njihovo »separatistično gibanje« v nasprotju z veljavno zakonodajo.

Pristojno ministrstvo za vero ni ugodilo prošnji štajerskih in ljubljanskih Judov po samostojni občini, temveč je vztrajalo pri prvotnem načrtu. Vse do konca prve jugoslovanske države sta tako na območju Dravske banovine obstajali dve judovski občini in dve sinagogi in sicer v Lendavi in Murski Soboti.

Že takoj po ustanovitvi nove judovske verske občine v Murski Soboti januarja 1929 je judovska občina že sprejela proračun za leto 1929 in začela hitro trošiti večje količine denarja. Nova in večja občinska organizacija je imela namreč tudi večje potrebe in kot smo videli zgoraj tudi smele načrte za razširitev svoje dejavnosti. S precejšnjo razširitvijo občinskega ozemlja so v okvir občine prišli tudi številni novi davkoplačevalci. Leta 1929 je verski davek plačalo 79 Judov iz Murske Sobote in celo 44 iz drugih krajev (eden iz Središča, 17 iz Maribora, 2 iz Ljutomera, 4 iz Celja, in 20 iz Ljubljane). Čeprav so soboški Judje torej številčno še vedno prevladovali, so se prejemki judovske občine izdatno povečali, zlasti še, ker so bili na novo priključeni Judje v povprečju verjetno veliko bolj premožni od prekmurskih. Zato ni nič čudnega, če so bili Judje izven Murske Sobote občutljivi na vprašanje financiranja občine. Že Karl Bolaffio je tako npr. konec leta 1927 opozarjal ljubljanske oblasti, da je pred priključitvijo ljubljanskih Judov k Murski Soboti potrebno najprej urediti »vprašanje prispevkov in pastorizacije za te prospevke.«

Kot smo videli zgoraj je v naslednjih letih število prekmurskih članov judovske verske občine iz Lendave in tudi iz Murske Sobote vedno bolj upadalo. Nasprotno se je povečevalo število Judov izven Prekmurja. Judje, ki so živeli v dravski banovini izven Prekmurja so bili v povprečju tudi veliko bolj premožni in so zaradi tega v povprečju verjetno tudi plačevali višji verski davek. Zato ne preseneča, če si je vodstvo judovske verske občine v Murski Soboti prizadevalo pridobiti čim bolj natančne podatke o Judih z ozemlja Dravske banovine (z izjemo sreza v Lendavi): »Za razrez Verskega davka so nam potrebne informacije posameznih vernikov, katerih premoženjske razmere nam niso vedno točno poznane.« Zanimala se je seveda samo za polnoletne Jude, večinoma moške, ki bi kot samostojne osebe lahko plačevale verski davek. Zato si je leta 1938 potrebne podatke prizadevala pridobiti tudi v prejšnjih poglavjih omenjenega seznama Judov na ozemlju Dravske banovine iz leta 1938. Uprava Dravske banovine naj bi ji potrebne podatke tudi priskrbela, vendar samo tiste, ki niso bili tajni. Za pridobitev ostalih podatkov pa je judovska verska občina najela mednarodni informacijski zavod Informator – Ljubljana, Viktor Blažič.

Leta 1930 so judovske verske občine v Jugoslaviji končno dobile svojo krovno organizacijo. V avstrijski polovici Habsburške monarhije namreč ni bila med judovskimi verskimi občina vzpostavljena nobena hierarhija, zato tudi ni bilo nobene zveze organizacije judovskih verskih občin. »Zakon o verski zajednici židov v kraljevini Jugoslaviji« iz 24. decembra 1929 pa je predvideval ustanovitev zveze judovskih verskih občin, v katero bi bile včlanjene vse jugoslovanske judovske verske občine, razen ortodoksne. Tako nastala Zveza judovskih veroizpovednih občin je nato v tridesetih letih 20. stoletja igrala pomembno vlogo pri organizaciji življenja judovskih skupnosti v

Jugoslaviji (npr. begunci). Novi zakon ni urejal le delovanje zveze, temveč je ustvaril tudi enotno zakonodajo za delovanje posameznih judovskih verskih občin. Kot samoupravna telesa in pravne osebe so samostojno upravljale svoje versko-upravne, kulturne in dobrodelne ustanove ter v skladu z zakoni in predpisi prosto razpolagale s svojim premoženjem. Vsak neortodoksen Jud na ozemlju posamezne verske občine je moral biti član te verske občine. Potrebna materialna sredstva so verske občine lahko pridobivale iz dohodkov od njihovega premoženja, iz verskih takš in prispevkov, iz prispevkov in daril ter iz dohodkov združbin in fondov, iz morebitnih prispevkov občin in iz stalne državne podpore. Verski davek se ni pobiral le od članov občine, temveč so se prispevki in takse zaračunali tudi na tisto premoženje drugih Judov, katero je ležalo na ozemlju te občine.

V. Judovsko prebivalstvo v gospodarstvu pred drugo svetovno vojno

1. Trgovina in obrt [Andrej Pančur, Damjan Hančič, Renato Podberšič]

Po doseženi emancipaciji judovskega prebivalstva leta 1867 so se Judje začeli naseljevati na Kranjskem in Štajerskem. Priseljeni Judje so v veliki večini ukvarjali s trgovino. Poleg trgovcev so se naseljevali še nekateri obrtniki ter posamezni komercialni in tehnični nameščenci, ki so bili zaposleni v večjih industrijskih podjetjih. Po prvi svetovni vojni se je še bolj povečalo število judovskih nameščencev, ki so bili zaposleni v trgovskih in industrijskih podjetjih ter v hitro rastočem bančnem sektorju. Le redko kateri Judje so bili zaposleni v svobodnih poklicih. Pred drugo svetovno vojno je bila večina stalno naseljenih Judov še vedno zaposlena v gospodarstvu. Glavnina jih je bila še vedno trgovcev. Leta 1940 je bilo npr. od 108 družinskih poglavarjev oziroma samostojnih Judov, ki so živeli v Ljubljani 28 študentov, 22 trgovcev, 10 zasebnikov, 9 trgovskih potnikov, 9 zasebnih nameščencev, 5 industrialcev in obrtnikov, 3 glasbeniki, 3 državni uslužbenci, zdravnik in zobozdravnik ter novinar in profesor. Od tega jih je bilo samo 45 % jugoslovanskih državljanov, še manj pa jih je imelo domovinsko pravico na območju Dravske banovine (19 %). Zlasti veliko tujcev je bilo med študenti (75 %). Vsa trideseta leta 20. stoletja je namreč na ljubljansko univerzo prihajalo študirati veliko tujih Judovskih študentov, predvsem iz Poljske. Ti so zaradi študijskih omejitev v domovini študirali predvsem na medicinski fakulteti. V študijskem letu 1932/1933 je bilo na medicinski fakulteti v Ljubljani skupno vpisanih 218 študentov, od tega kar 61 judovskih študentov iz Poljske. V naslednjih letih se sicer niso nikoli več tako množično vpisovali, kljub temu pa je bilo njihovo število še vedno relativno zelo visoko.

Eden od uveljavljenih ljubljanskih trgovcev je bil Oskar Ebenspanger, ki je trgovino prevzel po svojem očetu Albertu. Ta se je v Ljubljano preselil že leta 1872. Leta 1884 se je v Ljubljani naselil goriški Jud Viktor Bolaffio in tu ustanovil trgovino. S trgovino so se ukvarjali tudi njegovi potomci. Karl Bolaffio in njegova žena Marčela sta tako vse do druge svetovne vojne vodila trgovino z vinom in žganjem. Ob italijanski zasedbi Ljubljane leta 1941 je podjetje imelo samo še štiri zaposlene ter je imelo na razpolago pet vagonov vina. Leta 1889 je v Ljubljani odprl trgovino hrvaški Jud Julij Moises. Po njegovi smrti sta trgovino leta 1900 prevzela njegova sinova Robert in Feliks, ki sta svoj priimek spremenila v Moskovič. Leta 1927 je Robert Moskovič umrl in edini lastnik je ostal Feliks Moskovič. Podjetje Brata Moskovič je bilo še leta 1939 je bilo eno največjih trgovskih podjetij v Sloveniji, ki je grosistično trgovalo z usnjem, strojarskimi maščobami, strojili, ekstrati za strojenje kože in z uvoženimi kožami. Drugo pomembno ljubljansko trgovino sta leta 1897 odprla brata Pavel in Robert Pollak. Pavel je leta 1913 zaradi

poroke s katoličanko Marijo rojeno Ješe tudi sam prestopil v katoliško vero. Ko je njegov brat Robert leta 1915 umrl, je trgovino do leta 1941 vodil samo še Pavel. Od leta 1886 se je s trgovino v Ljubljani ukvarjal tudi Jud Adolf Löwy, ki se je kasneje preimenoval v Loranta. Od leta 1920 je bil lastnik podjetja »Alko«, veletrgovina žganja d. z. o. z., ki se je ukvarjala z izdelovanjem žganja ter drugih alkoholnih pijač, z izdelovanjem sadnih sokov, konzerv in marmelade ter s trgovino s temi izdelki. Pred drugo svetovno vojno sta bila poleg Adolfa, lastnika še njegov sin Oton Lorant in češkoslovaški državljani Gustav Rapper. Leta 1939 je bilo poleg lastnikov zaposlenih še šest ljudi, vrednost podjetniškega kapitala pa je znašala 135.000 dinarjev. Podjetje je bilo leta 1940 preimenovano v »Alko« Adolf Lorant in Ko.

Čim bolj industrializirano je bilo posamezno mesto, kjer je živelo judovsko prebivalstvo, tem manjši pomen so v judovski skupnosti imeli judovski trgovci. V industrijsko močno razvitem Kranju tako ni živel sploh noben judovski trgovec. Tamkajšnji judovski prebivalci so bili v glavnem lastniki in uslužbenci industrijskih podjetij. Tudi v industrijsko močno razvitem Mariboru je bilo le nekaj uveljavljenih domačih in tujih judovskih trgovcev (Oskar Turad, Izidor Ohrenstein, Josip Kudiš). Jugoslovanski državljani Josip Rosenberg, ki je v Maribor prišel iz Hrvaške, je tako imel trgovina s kožami, deželnimi pridelki in paromlin. Leta 1938 je bila npr. višina podjetniškega kapitala 200.000 din, obratnega 750.000 din, stroji so bili vredni 500.000 din in nepremičnine 3.500.000 din. Josip Rosenberg naj bi bil tudi solastnik Sladkogorske tovarne lepenke in papirja in Šentilja.

Veliko večji pomen pa so imeli judovski trgovci v manjših slovenskih mestih in krajih, kjer industrija ni bila tako zelo razvita. Majhno naselbino Ptujskih Judov so tako skoraj povsem obvladali trgovci (Sonnenschein, Rechnitzer, Stern, Nadasy in Marič). Prav tako so trgovci še vedno prevladovali med prekmurskimi Judo. Glede na takratna poročila, naj bi bilo v okraju Murska Sobota od 365 trgovcev 50 Judov. Večjo gospodarsko moč naj bi imeli trije, med bogatejše trgovce so šteli še nadaljnjih 9 judovskih družin. Znani trgovci so bili npr. Arnold Heimer, Samuel Hahn, Koloman Hirschl, nadalje še družine Ebenspanger, Preiss, Kohn, Weiss in Trautmann. V kmečkem prekmurskem okolju so bili znani judovski trgovci za poljedelske pridelke (npr. Bela Berger). Te izdelke so izvažali celo judovski trgovci iz vasi (npr. Samuel Seiss, Ludvik Koblenec). V Lendavi so obvladovali celo večji del mestne in lokalne trgovine.

Precej manj Judov se je preživljalo z obrtništvom. V Ljubljani je tako npr. Josip Filip Goldstein že od leta 1893 vodil optično obrt. Leta 1935 je obrt prevzela njegova hčerka Erna Goldstein, kasneje poročena Pogačnik. V Mariboru je bil Arnošt Kohnstein lastnik Strojarnice usnja in vseh vrst kožnatih in kožuhovinastih predmetov. Pred drugo svetovno vojno je to podjetje tonilo v vedno večjo krizo. Še leta 1932 je bilo npr. višina podjetniškega kapitala 500.000 din, obratnega kapitala 700.000 din, vrednost strojev 100.000 din in vrednost nepremičnin 350.000 din. Leta 1940 pa je bila višina obratnega kapitala samo še 15.000 din in vrednost strojev 25.000 din. Podjetje je bilo nekaj vredno samo še zaradi nepremičnin (250.000 din). Takrat je v podjetju delal samo še lastnik in še to le v poletnih mesecih.

Še hujšo usodo pa so takrat doživela nekatera uveljavljena judovska trgovska podjetja. 5. oktobra 1940 je namreč jugoslovanska vlada izdala dve antisemitski uredbi, ki sta se nanašali na Jude. Z eno uredbo so omejili vpis judovskih učencev na univerze, visoke šole

z veljavnostjo univerz, višje, srednje, učiteljske in druge strokovne šole. Število judovskih učencev na teh šolah naj bi bilo v sorazmerju s številom judovskega prebivalstva v krajih, kjer so bile te šole nastanjene. Ker se je Jugoslavija že nekaj mesecev kasneje znašla v vojni, ta uredba ni imela večjega vpliva. Z nemško, italijansko in madžarsko okupacijo slovenskega ozemlja so namreč tu začeli uveljavljati veliko strožjo antisemitsko zakonodajo teh držav.

Za nekatere judovske podjetnike pa je bila veliko bolj usodna druga uredba, s katero je bila predvidena revizija za grosistična trgovska podjetja, ki so trgovala z živili in so bila v celotni ali samo delni judovski lasti. Judje tako niso smeli več odpirati takšnih podjetij. Judovskim lastnikom že obstoječih trgovskih obratov pa je bilo mogoče prepovedati nadaljnjo obratovanje ali pa so jim postavili komisarje za vodenje poslov. Ker sta ti dve uredbi predstavljata edino jugoslovansko antisemitsko zakonodajo, sta objavljeni v celoti v Prilogi 5 in 6. V Ljubljana je bila tako obrtna pravica razveljavljena trem judovskim podjetjem oziroma njihovim lastnikom (Ebenspanger Albert in Oskar, Karel Bolaffio in »Alko«).

2. Industrijska podjetja [Andrej Pančur, Mojca Šorn]

Na ozemlju današnje Slovenije (z izjemo Prekmurja) je živelo premalo judovskega prebivalstva, da bi se njihov vpliv posebej izražal v družbi, kulturi, politiki in nenazadnje v gospodarstvu. Do večjega vpliva niso prišli v nobeni trgovski stroki. Pred drugo svetovno vojno se tako noben Jud ni uveljavil v trgovinskih organizacijah, le en sam je bil v tridesetih letih med številnimi člani borznega razsodišča. Judje, ki so prebivali na ozemlju sedanje Republike Sloveniji, so bili lastniki le nekaterih industrijskih in drugih podjetij. Večina jugoslovanskih državljanov je državljanstvo pridobila šele pred kratkim.

Leta 1939 je bil tako solastnik ljubljanskega gradbenega podjetja Inženir Dukič in drug tudi nekdanji avstrijski Jud Evgen Stern, ki mu je leto prej uspelo dobiti jugoslovansko državljanstvo. Poleg njega je bil lastnik podjetja še Slovenec Adolf Leo Dukić. Osnovna glavnicna podjetja je znašala 500.000 din. Dukić je malo pred italijansko okupacijo Ljubljane leta 1941 ustanovil novo gradbeno podjetje Delniška gradbena družba ing. Dukić in drug d. d., katerega kapital je znašal samo 200.000 din. Toda sedaj v upravnem svetu tega podjetja ne najdemo Evgena Sterna, temveč samo Adolfa Lea Dukića in Frana Dukića. V Mariboru je bil nekdanji avstrijski Jud Ivan Reichmann solastnik Prve mariborske tovarne pletenin. Njegov družabnik je bil Mariborčan Franc Gernat. Leta 1940 je bil obratni kapital podjetja vreden 1.500.000 din, zaposlenih je bilo 35 delavcev. Veliko bogatejši je bil Franc Mautner, ki je bil solastnik Mariborske tekstilne tvornice. Solastniki podjetja so bili prav tako češki Judje Fritz, Pavel in Ernst Deutsch. Leta 1940 je kapital podjetja znašal 50 milijonov din. V Mariboru je bil nastanjen tudi premožen judovski lastnik ali solastnik več podjetij Marko Rosner (Jugosvila, d.z o.z, Maribor; Jugotekstil, d.z o.z Maribor; Roteks, d.d. Beograd). Lastnika kranjskega Textilindusa sta bila judovska zakonca Artur in Dora Heller, ki sta bila vse do leta 1940 češkoslovaška državljana. Tega leta je imelo podjetje 291 zaposlenih, podjetniški kapital je bil vreden 150.000 din, stroji 2.762.918 din in nepremičnine 2.584.261 din. V Celju je imel tekstilno tovarno Metka jugoslovanski državljan Henrik Weinberger, ki je iz judovstva prestopil v evangeličansko vero. Osnovna glavnicna njegovega podjetja je leta 1940 znašala 400.000 din, obratni kapital je bil vreden 2 milijona in stroji 4 milijone dinarjev. V Celju sta imela tekstilno tovarno tudi nekdanji poljski Jud Leon Kudiš in njegov sin Beno. Podjetje se je

imenovalo Elka. Krščena judovska zakonca Henrik in Irena Falter v Jurkloštru nista imela samo obsežne veleposesti, temveč tudi tovarno lesnih izdelkov, v Rimskih toplicah pa še Prvo jugoslovansko tvornico za podlatnike in druge lesne izdelke. Leta 1940 je bil podjetniški kapital prvega podjetja 754.643 din in drugega 274.182 din. Obe podjetji sta se takrat nahajali v veliki krizi. Lastnik tekstilne tovarne v Laškem je bil nekdanji češki državljani Hinko Brečka, ki je bil poročen z Judinjo Hermino.

Nekateri judovski lastniki ali solastniki podjetij z ozemlja Dravske banovine so sicer imeli jugoslovansko državljanstvo, vendar pri tem niso prebivali v Sloveniji, temveč v drugih jugoslovanskih krajih. Tako je bil npr. Viljem Goldschmied solastnik tovarne za izdelovanje škroba Dekstrin iz Domžal. Po poreklu je bil avstrijski Jud, ki je živel v Zagrebu, kjer je pred vojno tudi dobil državljanstvo. Drugi solastnik podjetja je bil Slovenec Franjo Medić iz Ljubljane. Osnovna glavica tovarne je bila leta 1940 pol milijona dinarjev, zaposlenih je bilo 21 delavcev. Hrvaški Jud iz Zagreba Artur Silberstein je bil solastnik Tvornice tanina iz Medvod. Družabnika podjetja sta bila še katoliški Hrvat Josip Savić in delniška družba Tvornica tanina Sisak. Osnovna glavica podjetja je bila vredna 240.000 din, vrednost strojev je bila 500.000 din. Judovski lesni trgovec Zlatko Neumann iz Splita je bil od leta 1939 solastnik četrtine parne žage in tovarne sodov Hauke & Stoinigg iz Šoštanja, drugi trije lastniki so bili hrvaški katolik Jakov Culić, šoštanski Nemeč Hubert Hauke in nemški državljani iz Šoštanja Anton Stoinigg. Obrati kapital podjetja je bila takrat vreden 200.000 din, stroji in nepremičnine pa skupaj 290.000 din.

Lastniki ali solastniki podjetij so bili še nekateri tuji Judje, ki so v Dravski banovini sicer prebivali že kar nekaj let, vendar jim še ni uspelo pridobiti jugoslovanskega državljanstva oziroma za njega sploh niso zaprosili. Leta 1928 je tako Slovenec Miloš Hribernik ustanovil tekstilno tovarno v Mostah. Kmalu se mu je pridružil še veletrgovec Josip Kavčič. Leta 1930 sta postavila novo tovarno Šentvidu. Konec leta 1931 so se jima pridružili še predstavniki znane judovske tekstilne dinastije Beer iz Varnsdorfa (Warnsdorf) na Češkem. Konec 30. let je podjetje zaposlovalo že 260 delavcev. Leta 1938 so bili češki Judje (Emil, Otto in Karl Beer) solastniki 50 % podjetja, katerega osnovna glavica je bila vredna 800.000 din, stroji in nepremičnine pa skupaj še 6.500.000 din. Leta 1935 se je Karl Beer za stalno naselil v Ljubljani. Leta 1939 se je družba preimenovala v Hribernik & Comp., od čeških lastnikov pa je ostal samo še Karl Beer, ki je bil solastnik tretjine podjetja. Češki Jud Ernest Siegel je leta 1922 v Ljubljani ustanovil industrijo platnenega in bombažnega blaga Siegel & drug. Leta 1940 sta bila njegova družabnika Ljubljančana Rado Hribar in Herbert Luckmann, sam pa je imel v lasti 15 % podjetja, katerega osnovna glavica je znašala 75.000 din, obratni kapital 2.000.000 din, stroji pa so bili vredni 350.000 din. Češki Jud Rudolf Bock je bil solastnik mariborskega tekstilnega podjetja Bock in Vlahovič. Druga lastnica podjetja je bila katoličanka iz Novega mesta Eli Vlahovič. Podjetje je pred vojno zaposlovalo do 30 ljudi in je imelo za skoraj milijon dinarjev kapitala. Avstrijska Juda Karel in Franc König sta po očetovi smrti 1933 prevzela prvo jugoslovansko tovarno kopit in lesnih izdelkov iz Mestinja. Kasneje je večinski lastnik postala Celjska hranilnica, brata König pa sta bila še vedno lastnika četrtine oziroma petine podjetja. Od izbruha druge svetovne vojne podjetje ni več obratovalo, prej pa je zaposlovalo povprečno od 50 do 60 delavcev.

Kot smo videli že pri zgornjih primerih Emila in Otta Beera, nekateri judovski solastniki podjetij v Dravski banovini tu sploh nikoli niso stalno prebivali. 14,722 % Ceršaske

tovarne lesne snovi in lepenke iz Ceršaka pri Šentilju je tako imel v lasti avstrijski Jud evangeličanske veroizpovedi iz Gradca Viljem Fürth. Pred vojno je osnovna glavnicna podjetja znašala 900.000 din, podjetniški kapital je bil vreden 3.300.000 din, stroji in nepremičnine pa so bile dejansko vredne 8.400.000 din. Pred nacističnim preganjanjem v Avstriji se je Viljemu in njegovi družini uspelo zateči v Buenos Aires.

Večji vpliv kot v ostali Sloveniji je judovsko prebivalstvo nedvomno imelo v Prekmurju. Prekmurški Judje so bili v povprečju nedvomno veliko bolj premožni kot ostalo prekmursko prebivalstvo. V nobenem primeru pa prekmurški Judje niso bili del gospodarske elite, ki je takrat obvladovala gospodarsko življenje v Dravski banovini. Prej jih lahko štejemo za tipične predstavnike srednjega meščanskega razreda. Celo premožnejši med njimi niso bili lastniki zelo velikega premoženja. Samuel Eppinger je bil tako lastnik opekarne in parnega mlina v Lendavi. Vrednost obratnega kapitala vloženega v parni mlin je znašala 50.000 din, vrednost strojev in nepremičnin pa 390.000 din. Podjetje je leta 1939 zaposlovalo samo šest delavcev. Še manjši je bil obratni kapital (30.000 din) in vrednost strojev in nepremičnin opekarne (100.000 din). Delavce so najemali po potrebi. Leta 1940 je lastnik umrl in podjetje je prevzela njegova vdova in otroci. Veletrgovec Berger Bela iz Murske Sobote je bil solastnik male opekarne v Puconcih. Glede na število zaposlenih so bila ta podjetja prej obrtniška kot industrijska. Schwarz Rozalija in njena dva sinova Josip in Andrej so bili solastniki podjetja Arnold Schwarz iz Lendave, ki se je ukvarjalo z mlinarstvom in izdelovanjem opeke. Leta 1940 je bila vrednost strojev 400.000 din in vrednost nepremičnin 350.000 din. Poleg lastnikov je bilo zaposlenih še 25 delavcev. Veliko večje podjetje so imeli v lasti Blau Hinko in njegova dva sinova. Bili so solastniki podjetja Blau, Bartoš in drug in Lendave, katerega kapital je bil leta 1940 vreden 750.000 dinarjev. Razen s trgovino se je podjetje ukvarjalo tudi z izdelovanjem pletenin. Svoje obrate so imeli v Karlovcu na Hrvaškem. V Prekmurju so bili gospodarsko dejavni tudi redki tuji Judje. Madžarski državljani Ludvik Rochlitz je bil tako solastnik parnega mlina v Genterovcih, kapital katerega je bil vreden 500.000 din. Največje prekmursko judovsko podjetje pa je bilo nedvomno delniška družba Tovarna dežnikov iz Lendave. Podjetje je bilo ustanovljeno leta 1906. Njegova delniška glavnicna je milijon dinarjev in izdeluje sončnike, dežnike in volnene jopice. Zaposlenih je bilo okoli 90 delavcev in uradnikov.

3. Delniške družbe [Andrej Pančur, Jože Prinčič, Damjan Hančič, Renato Podberšič, Mojca Šorn, Žarko Lazarevič]

Delniška družba Tovarna dežnikov iz Lendave je bila nedvomno v lasti judovskih lastnikov. Toda prav delniška oblika njenega lastništva nam preprečuje ugotoviti povsem natančno lastništvo tega podjetja. Zato je zaradi pomanjkanja podatkov o lastništvu delnic praktično nemogoče natančno ugotoviti lastniško strukturo posameznih delniških podjetij. Lastništvo delnic je bilo velikokrat tako zelo razpršeno, da celo sami upravljavci delniških družb pogosto niso dobro vedeli, kdo vse je lastnik njihovih delnic. Dober primer je Trboveljska premogokopna družba. Na vsakoletnem popisu podjetij, ki jih je izvajala Zbornica za trgovino, obrt in industrijo iz Ljubljane, je njihov uslužbenec na vprašanje o deležu domačega in tujega kapitala prostodušno priznal: »Se ne more točno ugotoviti, koliko delnic je v rokah domačega kapitala.« Delniški kapital družbe je bil vreden 200 milijonov dinarjev in je bil razdeljen na milijon delnic po 200 dinarjev. Delnice so do druge svetovne vojne kotirale na borzah v Ljubljani, Beogradu, Zagrebu, Dunaju, Genfu, Lyonu in Parizu. Delnice so bile na teh borzah v prosti prodaji, zato uprava ni imela